

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/43443> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Oldewarris, J.A.

Title: Liefde voor de Hollandse bouwkunst : architectuur en toegepaste kunst bij Uitgeversmaatschappij Kosmos 1923-1960

Issue Date: 2016-10-06

Hoofdstuk 3.2

ARCHITECTUUR: TWEE *CASE STUDIES*

3.2. ARCHITECTUUR: TWEE CASE STUDIES

In dit hoofdstuk wordt een tweetal *case studies* behandeld, die inzicht geven in de ambitie, productie en receptie van twee belangrijke uitgaven in het architectuurfonds van Kosmos. Het betreft *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* van J.G. Wattjes, dat in twee delen in 1924 en 1926 verscheen, en *Bouwen bauen bâtir building* van J.B. van Loghem uit 1932.

3.2.1. J.G. Wattjes en *Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst*

In 1898 schreef Jannes Gerardus Wattjes (1879-1944) zich in als de eerste student bouwkunde in Delft, aan wat toen nog de Polytechnische School heette.¹ Hij kreeg onderwijs van o.a. Eugen H. Gugel en J.F. Klinkhamer, beiden hoogleraar in de schone bouwkunst. Vier jaar later studeerde hij af. Na enkele jaren als bouwkundig tekenaar gewerkt te hebben bij het bureau van Gemeentewerken in Utrecht, vestigde hij zich in 1904 als zelfstandig architect in Utrecht en later in Gorssel.² In die periode bouwde hij villa's in Hilversum, Zeist en Gorssel. In 1906 werd hij benoemd tot leraar voor bouwkunde, meubelontwerp en perspectief aan de Academie Minerva in Groningen, de latere Middelbaar Technische School. Twee jaar later volgde zijn benoeming tot adjunct-ingenieur bij de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) in Amsterdam, waar hij de leiding had over het bouwkundig bureau. Toen de directeur daarvan, de architect D.A.N. Margadant, met pensioen ging, volgde Wattjes hem in 1909 op. In zijn nieuwe functie ontwierp Wattjes onder andere de centrale werkplaats van de HIJSM in Haarlem. In 1918 volgde zijn benoeming tot hoogleraar in de bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft, met als taak aanstaande civiel ingenieurs te onderwijzen in bouwconstructies en eenvoudige ontwerpen. In september van dat jaar hield hij zijn intrede onder de titel *De verhouding van de bouwkunst tot wetenschap, techniek en kunst*.³ Theo van Doesburg was er in *De Stijl* kritisch over: 'Waar de heer Wattjes zulke heldere inzichten toont te bezitten in het wezen der techniek is het te betreuren, dat hij het wezen en de verhouding der bouwkunst tot de andere kunsten niet uit de consequenties dezer inzichten ontdekt heeft. Hierin schuilt m.i. de reden waarom de heer Wattjes zulke gevaarlijke sprongen maken moest aan het slot en resumé van zijn rede, om de bouwkunst welke hij in den aanvang als kunst om hals bracht een "onbeperkt" leven te schenken'.⁴ Wattjes was een volgeling van G.J.P.J. Bolland en B.J. Hessing in de Hegeliaanse filosofie en publiceerde zelf ook over filosofische onderwerpen.⁵ Samen met de architect Jan Wils en de genie-officier P.W. Scharroo vormde Wattjes vanaf het eerste nummer in juli 1924 de redactie van *Het Bouwbedrijf. Technisch en commercieel maandblad voor aannemers, architecten, bouwondernemers, fabrikanten en handelaren*, een uitgave van Moorman's Periodieke Pers in Den Haag. In dit tijdschrift zou hij talloze artikelen publiceren over alle mogelijke onderwerpen. Wattjes was voorts vaste medewerker van het Franse tijdschrift *La Technique des Travaux*.

De naam van Wattjes komen we voor het eerst tegen in het fonds van Ahrend in 1912. Hij was toen 33 jaar oud en werkzaam bij de eerdergenoemde Hollandsche IJzeren Spoorweg-

¹ Biografische informatie ontleend aan v.R [= Ir. I.Th. van Rosse, H.O.], 'Jubileum prof. ir. J.G. Wattjes', *Bouwbedrijf en openbare werken*, 19, nr. 14 (3 juli 1942), pp. 129-132 en Loggers 2005.

² In 1918 associeerde Wattjes zich met architect A.J. Jansen te Gorssel; in 1937 met architect T.J. Loggers.

³ Delft, Technische boekhandel en drukkerij J. Waltman Jr., 1918.

⁴ In de tweede jaargang van *De Stijl* (1919), publiceerde Van Doesburg een serie artikelen onder de titel 'Moderne wendingen in het kunstonderwijs', naar aanleiding van de intredes van H.C. Verkruysen, J.G. Wattjes, R.N. Roland Holst en Elisabeth Neurdenberg. Wattjes' rede komt ter sprak op pp. 91-94. In een uitgebreide ingezonden brief (p. 116) schreef Wattjes dat Van Doesburgs kritiek hem zeer welkom was en hij diens poging om aan te wijzen waar en waarin zijn 'doordenking' tekort schoot, zeer waardeerde.

⁵ Wattjes publiceerde bij W.D. Meinema in Delft *Practische wijsbegeerte* (1924) en *Wijsgeerige gedachten over het huwelijk* (1925).

Maatschappij. Wattjes leverde een bijdrage aan het *Rapport der conferentie over het bouwkunstig element bij de bescherming der schoonheid van Nederland* met zijn tot artikel omgewerkte voordracht 'De eischen aan landelijke uitbreidingsplannen te stellen'.⁶ Zijn eerste eigen uitgave bij Ahrend was het vierdelige hand- en leerboek *Constructie van gebouwen*, waarvan de ontstaansgeschiedenis, evenals die van de andere publicaties van Wattjes op het gebied van bouwtechniek en constructie, in het vorige hoofdstuk is beschreven.

'Een groot bouwkunst-belang en tevens een groot Nederlandsch kultuur-belang'

Het contact tussen Wattjes en Van der Kolk tijdens de productie van *Constructie van gebouwen* verliep uitstekend. Wattjes produceerde met behulp van zijn student-assistenten de vele technische tekeningen, en Van der Kolk en zijn medewerkers deden alle moeite om de gewenste foto's bijeen te brengen. Na uitvoerig gecorrespondeerd te hebben over een van de delen, vroeg Wattjes zijdelings aandacht voor een nieuw onderwerp:

Het komt mij voor dat er behoefte bestaat of althans dat de uitgave wenschelijk is a.h.w. tusschen 't zeer goede boek van Godefroy en 't mijne aan een boek gewijd aan de moderne Nederlandsche bouwkunst van de laatste ± 20 jaar. M.i. is de laatste 20 jaar voor de Holl. bouwkunst een zeer belangrijke periode, waarin – ondanks schijnbaar groote verschillen in opvatting – een nieuwe typisch vroeg 20e eeuwse en tegelijk typisch Hollandsche stijl bezig is zich te ontwikkelen, een stijl, wel verwand [sic] aan de 20e eeuwse Deutsche en de 20e eeuwse Engelsche architectuur, doch toch daarvan verschillend en zeker op zijn allerminst daarvan de gelijkwaardige.⁷

Volgens Wattjes bestond er op dat moment geen behoorlijke overzicht van de hedendaagse Nederlandse architectuur. De boeken van J.H.W. Leliman over respectievelijk het stadswoonhuis en het moderne landhuis in Nederland voldeden niet. 'Ze geven rijp en groen, goed en slecht, modern en stijlnamaak'. Bovendien beperkten deze boeken zich tot twee typen gebouwen. Wattjes daarentegen wilde een keurcollectie van de moderne Nederlandse architectuur samenstellen, waarin alle verschillende richtingen waren vertegenwoordigd. Het moest aanzetten tot verdere studie en niet alleen bedoeld zijn voor architecten, maar ook voor de ontwikkelde leek. Het boek zou, volgens Wattjes, ook gretig aftrek vinden in het buitenland, met name in Engeland, Amerika, Duitsland en Scandinavië. Hij was ervan overtuigd dat het in het buitenland niet alleen veel waardering zou ontmoeten, maar zelfs invloed kunnen uitoefenen. Op dit moment echter was het de Nederlandse architectuur die door de Duitse en Engelse beïnvloed werd. De uitgave zou zich na een korte inleiding tot illustraties kunnen beperken, in hoofdzaak foto's van gebouwen en een enkel interieur, aangevuld met tekeningen van details en enige onuitgevoerde ontwerpen. Plattegronden waren slechts in enkele gevallen gewenst. De onderschriften bij de afbeeldingen zouden behalve in het Nederlands ook in het Duits, Engels en misschien ook Frans afgedrukt kunnen worden. Een bijkomend belang, vond Wattjes, was dat het samenstellen van deze uitgave hem veel kennis zou opleveren voor zijn boek *Constructie van gebouwen*.

Van der Kolk stemde in met het voorstel en stuurde Wattjes de door hem gevraagde literatuur ter voorbereiding van de uitgave: twee afleveringen van *Wasmuth's Monatsheft* over Nederlandse bouwkunst, de monografie over architect J.A.G. van der Steur van de Bussumse uitgever Dr. Gustav Schueler, en de jubileumuitgave over H.P. Berlage, uitgegeven in 1916 door W.L. & J. Brusse te Rotterdam. Ook vroeg Wattjes Van der Kolk naar de namen van

⁶ De conferentie was in december 1911 georganiseerd door de Bond Heemschut, de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, het Genootschap 'Architectura et Amicitia', de Vereeniging 'Bouwkunst en Vriendschap' en de Bond van Nederlandsche Architecten. Ook de openingsrede van J.H.W. Leliman en de voordrachten van A.W. Weismann, J. Gratama, K.P.C. de Bazel, J.F. Klinkhamer, Fritz Koch en Herm. van der Kloot-Meyburg zijn in het rapport opgenomen.

⁷ Brief 23-06-1921: Wattjes aan Van der Kolk.

architecten van een groot aantal gebouwen. Voor speciaal te vervaardigen nieuwe foto's bood hij de diensten aan van zijn assistent-fotograaf, een bouwkundige die uitstekend fotografeerde en technische opnames voor hem maakte. Met deze assistent zou hij kunnen afreizen naar Den Haag, Wassenaar, Amsterdam, 't Gooi, Utrecht, Zeist en Amersfoort, om gebouwen te ontdekken en fotograferen.⁸

Nog geen maand nadat hij het idee voor een boek over de nieuwe Nederlandse bouwkunst bij Van der Kolk had aangekaart, stuurde Wattjes op 20 juli een brief aan een groot aantal architecten, onder wie De Bazel, met het verzoek medewerking aan de uitgave te verlenen. Hij preciseert daarin zijn opvattingen en ambitie:

Het modern Hollandsch heeft wel inspiratie ontvangen van het modern-Engelsch, het modern Duitsch, laatst ook van het modern Amerikaansch (Wright), het is ook met die moderne kunsten verwant, evenals met het modern Skandinavisch, doch het is echter geenszins van die kunsten afhankelijk gebleven. Het komt mij zelfs voor, dat de moderne Hollandsche architectuur verder gevorderd is en hooger staat dan de moderne bouwkunst der andere genoemde landen. [...] Een boekwerk, dat op flinke wijze een eenigszins volledig beeld geeft van de moderne Hollandsche bouwkunst der laatste twintig jaar, ontbreekt ten eenenmale. Het verschijnen van een dergelijk boek en een ruime verspreiding daarvan onder architecten en leeken in ons land, doch ook in het buitenland, acht ik een groot bouwkunst-belang en tevens een groot Nederlandsch kultuur-belang.

De uitgever N.V. Wed. J. Ahrend & Zoon beschikte, zo schreef Wattjes, over de nodige durf, energie en buitenlandse relaties om een dergelijke uitgave, ook in het buitenland, te doen slagen. Het boek zou, zo mogelijk, gelijktijdig in Amsterdam, Parijs, Berlijn en Londen worden uitgegeven, ter verspreiding in Nederland, België, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland, Denemarken, Zweden, Noorwegen, Engeland, Canada en de Verenigde Staten. Gezien het grote belang van de uitgave voor de Nederlandse architectuur meende Wattjes dan ook te mogen rekenen op de belangeloze en loyale medewerking van de betrokken architecten. In het geval van De Bazel betekende dat het toesturen van (gratis) foto's en tekeningen van gerealiseerde gebouwen en niet-uitgevoerde ontwerpen, meer in het bijzonder van het ontwerp voor het Rotterdamse raadhuis, directiegebouw Erfgooiers, de Internationale School voor Wijsbegeerte in Oud-Leusden, Factory S.S. Dam in Amsterdam en Hofstede Oud Bussem in Bussum, 'waarvan afbeeldingen naar 't mij voorkomt in dit werk niet mogen ontbreken'.

Van der Kolk was zelf ook zeer actief in het opsporen en melden van door hem belangrijk geachte gebouwen, maar steeds liet hij de beslissing om een gebouw in de uitgave op te nemen over aan Wattjes. Ook voorzag hij Wattjes continu van relevante literatuur. Dat was voor Van der Kolk eenvoudig, want hij was als een van de eersten in Nederland op de hoogte van de ontwikkelingen in de bouwkunst in Nederland en het buitenland. Het kantoor van uitgeverij Kosmos immers was gevestigd in hetzelfde pand, aan het Singel 22-24 in Amsterdam, als de in architectuur en bouwkunde gespecialiseerde technische (verzend)boekhandel van Ahrend.

Behalve de eerder door Wattjes gevraagde literatuur stuurde Van der Kolk hem ook het recent verschenen boek *Landhuisbouw in Nederland* van Herman van der Kloot Meyburg, een uitgave in twee delen van de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. Hierin kwamen volgens Van der Kolk ongetwijfeld nog wel een paar architecten voor die een uitnodiging moesten krijgen om werk in te sturen, zoals bijvoorbeeld Symons en La Croix. Van de door Gustav Schueler uitgegeven *Bibliotheek voor de moderne Hollandse architectuur*

⁸ Brief 03-07-1921: Wattjes aan Van der Kolk.

noemde hij nog negen delen, elk gewijd aan een andere architect. Een conceptcontract voor de uitgave sloot hij bij.⁹

Van der Kolk liet zich meeslepen in zijn enthousiasme, en hij stelde Wattjes voor om als opmaat voor de uitgave het buitenland alvast warm te maken voor de moderne Nederlandse bouwkunst in het algemeen. Hij overwoog de belangrijkste Engelse bouwkundige tijdschriften een recensie-exemplaar te sturen van het zojuist verschenen nummer van *Wasmuth's Monatshefte für Baukunst*, met daarin werk van moderne Nederlandse architecten. Ook had hij H.P.L. Wiessing, de uitgever van het tijdschrift *Wendingen*, in overweging gegeven nummers van diens tijdschrift ter recensie naar het buitenland te sturen.¹⁰

Wiessing vertrouwde Van der Kolk in een gesprek toe dat *Wendingen* een internationaal karakter zou krijgen en verschijnen in meerdere talen. Maar vooral Wiessings mededeling dat de jongere Nederlandse architecten het toejuichten dat hun werk nu ook onder de ogen kwam van belangstellenden in het buitenland sprak Van der Kolk zeer aan. Hij stelde Wiessing van zijn plannen op de hoogte, waarop deze verzekerde dat de jongere architecten ongetwijfeld zouden willen meewerken, en grootmoedig zegde hij het gebruik toe van clichés uit *Wendingen*.¹¹

Van der Kolk blééf een ambassadeur van de Nederlandse architectuur – en een promotor van zijn eigen boeken. C.W.J. Schorteldoek, de assistent van Wattjes, had hem gewezen op de lezingen die Berlage op 3 en 4 oktober 1924 in Praag zou houden over de moderne Nederlandse bouwkunst, naar aanleiding van een tentoonstelling over zijn werk waar 230 ontwerpen, foto's en tekeningen te zien waren. Voor Van der Kolk aanleiding om Berlage per ommegaande een exemplaar van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* te sturen, in de hoop dat hij het boek onder zijn toehoorders wilde laten circuleren.¹²

De Bibliotheek voor de moderne Hollandse architectuur van Gustav Schueler

Hoewel de werkzaamheden aan het boek, dat inmiddels de werktitel *Hedendaagsche Nederlandsche bouwkunst* droeg, voorspoedig van start gingen, moesten er nog forse obstakels genomen worden. Zo diende er toestemming te worden verkregen van de belangenorganisaties van architecten over opnemings in het boek van de bij deze organisaties aangesloten architecten. Belangrijk waren vooral de twee grootste en invloedrijkste, de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en het Genootschap Architectura et Amicitia (A et A). In het *Bouwkundig weekblad* van 30 juli 1921 werd de volgende mededeling van het bestuur van de BNA geplaatst:

Naar wij vernemen zal door Prof. J.G. Wattjes in samenwerking met de Firma Wed. Ahrend en Zoon een boekwerk worden samengesteld betreffende '*Hedendaagsche Nederlandsche bouwkunst*'. Aan verschillende architecten is reeds om medewerking verzocht. Het Bestuur, dat zich ter zake met den heer Wattjes in verbinding heeft gesteld, verzoekt de leden van den B.N.A. op het verzoek om medewerking niet te reageren alvorens nadere mededeelingen door het Bestuur zijn gedaan.¹³

Aan deze voorzichtige, zelfs wantrouwige houding lag een kwestie ten grondslag die tot een waar trauma binnen de Nederlandse architectuur had geleid, en die vooral draaide om waar en hoe het werk van Nederlandse architecten gepubliceerd werd. Een en ander vond zijn oorsprong in de al eerder genoemde *Bibliotheek voor de moderne Hollandse architectuur* van Gustav Schueler. In deze 'bibliotheek' waren in vier jaar tijd, van 1915 tot 1919, maar liefst achttien monografieën van Nederlandse architecten verschenen. Onder hen bevinden zich

⁹ Brief 06-07-1921: Van der Kolk aan Wattjes.

¹⁰ Brief 22-07-1921: Van der Kolk aan Wattjes.

¹¹ Brief 29-07-1921: Van der Kolk aan Wattjes.

¹² Brief 20-09-1924: Van der Kolk aan Schorteldoek.

¹³ *Bouwkundig weekblad*, 42, no. 31 (30 juli 1921).

bekenden, zoals bijvoorbeeld A.J. Kropholler en A.D.N. van Gendt, en minder bekenden, zoals G. van Arkel en P.M.A. Huurman.¹⁴

De in 1863 in Wenen geboren Schueler werd op 4 november 1912 ingeschreven in Bussum als 'uitgever van boekwerken'. In een brief van juli 1916 had Schueler de Nederlandse boekhandel medegedeeld dat hij, 'sedert jaren gevestigd in Holland', een uitgeverszaak had opgericht:

Hij zal door Nederlandsche auteurs geschreven werken hoofdzakelijk over Nederlandsche Architectuur en Interieurkunst uitgeven. Een bijna dertigjarige ondervinding als uitgever van uitmuntend verzorgde plaatwerken op dit gebied waarborgt den heeren Boekverkoopers werken, die hun belangstelling verdienen en door gunstige leveringsvoorwaarden hun moeite zullen beloonen.¹⁵

Dat klonk nobel, maar in feite waren alle uitgaven van Schueler advertentiefuiken, *advertorials* zouden we ze vandaag de dag noemen. Hij benaderde architecten met de vraag of zij hem een aanbevelingsbrief voor hun toeleveranciers van bouwmaterialen konden bezorgen. Met deze brief wierf hij bij deze toeleveranciers advertenties, waarmee hij vervolgens zijn uitgaven financierde. De verontwaardiging over deze praktijk was groot, mede door de frequentie van de uitgaven, en werd aan de kaak gesteld in de vakbladen, en zelfs in de dagbladen, zoals bijvoorbeeld in het avondblad van *De Telegraaf* van 16 november 1916 onder de titel 'De verhouding van Dr. G. Schueler tot de moderne Nederlandse architectuur en sierkunst'. Het artikel, ondertekend met H.H. [Herman Hana, H.O.], vatte uitstekend samen hoe men tegen Schuelers activiteiten aankeek. Hana besprak de vijf tot dan toe verschenen 'zogenaamde' monografieën over de architecten J.A. van Straaten, A. Jacot en A.D.N. van Gendt uit Amsterdam, J. Verheul Dzn. uit Rotterdam en Joh. Mutters Jr. uit Den Haag. Deze boeken waren aanvankelijk zeer slecht verkrijgbaar, tenzij men er een kreeg van de architecten zelf, schreef Hana. Ze werden ook niet ter recensie naar de pers gezonden. Hana was vernietigend over de inhoud van de anonieme inleidende teksten bij de eerste drie afleveringen, die van de hand van de hem onbekende kunsthistoricus J.F.L. de Balbian Verster bleken te zijn:

Geeft de schrijver aan tot welke richting de 'moderne Hollandsche' kunstenaar in kwestie behoort, hoe zijn talenten zich ontwikkeld hebben, hoe zijn kunst evolueert, wat het eigenaardige van zijn werk is? Vinden wij hier een ontleding van zijn bijzondere werken? Wordt ons een en ander verteld over den kunstenaar als sociaal mensch, over zijn verhouding tot de sierkunst en de sierkunstenaars? Dit alles moet toch in een monographie voorkomen?

Hana verzuchtte dat het hier niet om kunst, maar om reclame bleek te gaan. Maar dan wel een slechte vorm van reclame, zoals o.a. bleek uit de afbeelding van de studeerkamer van de architect Jacot. Die liet een oubollig interieur zien met een oud-Hollandse schoorsteen en nota bene een heus pijporgel. Niets wees er op dat er in deze kamer gewerkt werd: het was anti-reclame voor Jacot. En dat alles was volgens Hana nog tot daar aan toe, als de getoonde architectuur maar niveau had gehad:

Wat kan het ons ten slotte schelen als een scribent een onderwerp aanpakt, dat hem te machtig is? Maar wat wordt er ons opgedischt als moderne Hollandsche architectuur? Is het een mystificatie of grove onwetendheid? Weet Schueler iets van de werking van

¹⁴ Zie voor een uitgebreid overzicht van de activiteiten van Gustav Schueler en een complete fondsljst van zijn uitgaven: Oldewarris 2010/1. De achttien architecten zijn: J.A. van Straaten jr., A. Jacot, A.D.N. van Gendt, Foeke Kuipers, J. Verheul Dzn., Johs. Mutters Jr., Jac. van Gils, G. van Arkel, J.A.G. van der Steur, J.P. Stok Wzn., P.G. Buskens, A.J. Kropholler, Johs. J. Gort Jr., Jos Margry, P.M.A. Huurman, P.M. van der Veen, Jb. van den Ban en Hoek & Wouters.

¹⁵ Brief juli 1916, Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, KVB PPA 346:4.

Berlage, van de beweging der jongeren? Niets doet het ons vermoeden. Hij drukt maar raak, al wat zijn slachtoffers hem als moderne Hollandsche architectuur aangeven. En Hana kwam tot de slotsom: 'zonde van de foto's, zonde van de cliché's, zonde van 't papier, zonde van den inkt, zonde van den tijd, zonde van het geld'.¹⁶ Aan praktijken als die van Gustav Schueler hoorde men zich als serieus architect niet te committeren. De zaak liep zo hoog op dat bijvoorbeeld de Nederlandsche Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (VANK) in een motie voor de leden uitsprak medewerking in strijd te achten met de fundamentele belangen van de sier- en nijverheidskunst en haar vakbeoefenaren, om er vervolgens op aan te dringen deze uitgaven op generlei wijze te steunen. Het verklaart niet alleen het snelle einde van Schuelers carrière als uitgever van architectuurboeken, maar ook de terughoudendheid van de beroepsorganisaties van architecten tegenover nieuwe initiatieven als die van Wattjes en Van der Kolk.

Reacties van de architecten: K.P.C. de Bazel en Michel de Klerk

Niet alleen de beroepsorganisaties, ook de architecten zelf stonden huiverig tegenover het voorgenomen overzichtswerk. K.P.C. de Bazel reageerde op Wattjes' verzoek om foto's en tekeningen met de mededeling dat hij zijn bedenkingen had tegen dergelijke uitgaven. Behalve dat deze meestal voornamelijk uitgingen van de exploitatie van de uitgevers, die geen vergoeding betaalden voor door de architecten verstrekte foto's, welke bovendien meestal niet of in beschadigde toestand werden teruggestuurd, achtte De Bazel het nut van uitgaven waarin gewoonlijk rijp en groen bij elkaar stond, zeer problematisch. Hij verwees naar Lelimans boek *Het moderne landhuis*, dat hij 'zogenaamd goed verzorgd' noemde, en eerder verwarrend dan opvoedend. De Bazel had nog een ander bezwaar, namelijk dat hij reeds enige tijd geleden met een andere uitgever was overeengekomen een aparte uitgave over zijn werk te maken. Daaraan kon hij geen afbreuk doen door telkens materiaal aan anderen af te staan.¹⁷ De architect Michel de Klerk schreef op zijn beurt aan Ahrend dat hij van Wattjes een schrijven had ontvangen waarin hem verzocht werd foto's van onder zijn leiding gebouwde werken af te staan:

Den heer Wattjes heb ik geantwoord, dat er voor mij gegronde motieven bestaan om niet aan dit verzoek te voldoen, doch thans komt mij ter oore, dat zonder myne goedkeuring, toch reproducties naar verschillende mijner werken, opgenomen zullen worden. Hoewel ik juridisch hiertegenover volmaakt machteloos sta, acht ik toch op moreele gronden, eene dergelijke handelwijze ontoelaatbaar. Ik geef u dan ook ernstig in overweging ev. u voorgelegde photo's mijner werken, niet in het bedoelde boekwerk te reproduceeren, daar ik mij anders, zeer tot mijne spijt, gedwongen zou zien, alle verdere relatie met uwe firma, voor goed af te breken.¹⁸

Na de loftrompet over de Nederlandse architectuur te hebben gestoken en de noodzaak te hebben benadrukt die nationaal en internationaal onder de aandacht te brengen, antwoordde Van der Kolk aan De Klerk dat hij met Wattjes een contract was aangegaan waarin de wederzijdse rechten en plichten waren geregeld. En dit contract, aldus Van der Kolk, gaf de uitgever niet de minste invloed op de samenstelling en inhoud van het werk. Het was hem dan ook volstrekt onmogelijk De Klerks verzoek in te willigen. Het enige wat hij zou kunnen doen, was Wattjes verzoeken aan de wens van De Klerk gevolg te geven, maar hij was er van

¹⁶ De monografie over architect A. Jacot zou ook vernietigend worden besproken door J.F. Staal in *Architectura*, nr. 31 (29 juli 1916), p. 244. Zie voor Staal over Schueler ook Bergerfurth 2004, pp. 306-308, en Van Beekum 2008, die in de literatuurlijst onder nummer 155 de uitgever Gustav Schueler foutief opvoert als de auteur G. Schueller.

¹⁷ Brief 18-08-1921: De Bazel aan Wattjes, De Bazel-archief, NAI. Welke uitgever De Bazel, die in 1923 zou overlijden, bedoelde, is niet duidelijk. Over zijn werk verscheen tot 1965, toen A.W. Reininks proefschrift over De Bazel werd gepubliceerd, geen mij bekende monografie.

¹⁸ Brief 30-08-1921: De Klerk aan Ahrend.

overtuigd dat Wattjes zich daartoe in geen geval zou laten overhalen, omdat hij meermalen te kennen had gegeven dat, naar zijn oordeel, juist De Klerks werk het allerbelangrijkste van onze moderne architectuur was. Daarvoor behoorde dan ook een belangrijke plaats te worden ingeruimd. Het ontbreken van De Klerk zou het boek degraderen tot een onvolledig, om niet te zeggen mislukt werk.¹⁹ Een kopie van deze brief stuurde Van der Kolk aan Wattjes, met de opmerking dat het niet overbodig was geweest als De Klerk zijn bezwaren nader had gemotiveerd. Hij sprak de hoop uit dat hiermee niet een verzet van de zijde van Architectura werd ingeluid, juist nu dat van de Maatschappij voor de Bouwkunst min of meer uit de weg was geruimd.²⁰

Om De Klerk voor zijn boek te winnen, bracht Van der Kolk hem op woensdag 21 september 1921 een bezoek. Het werd een langdurig onderhoud. De Klerk kon zich nog steeds niet met de uitgave verenigen en weigerde elke medewerking, maar hij stond er niet meer zo vijandig tegenover als eerst. Zijn voornaamste bezwaar tegen elke publicatie van zijn werk was de mogelijkheid dat zijn persoonlijke opvattingen over architectuur – en die van zijn geestverwanten, met wie hij eigenlijk alleen Piet Kramer bedoelde – binnen enkele jaren wel eens totaal gewijzigd zouden kunnen zijn. Hij achtte het zelfs niet uitgesloten dat hij over vijf of tien jaar al het werk dat zij nu maakten belachelijk zou vinden. In dat geval zou hij publicatie van dat werk zeer betreuren. Een tweede bezwaar was zijn vrees dat onbevoegden gebruik, of liever misbruik, zouden maken van de gereproduceerde ontwerpen. Nu er echter aan opname van zijn werk niet te ontkomen viel, legde hij zich daarbij neer, maar liet zich nog niet overreden om met Wattjes overleg te plegen over de selectie.

Om hem een betere kijk op de opzet te bieden, gaf Van der Kolk De Klerk inzage in Wattjes' voorlopige lijst van uitgenodigde architecten. Hij schreef vervolgens aan Wattjes samen met De Klerk te hebben nagegaan, welke architecten op deze lijst ontbraken, die er naar De Klerks oordeel wel op hoorden te staan. De Klerk had Van der Kolk in overweging gegeven deze aanvulling aan Wattjes voor te leggen, en alsnog de volgende heren uit te nodigen: J. Luthman van de Dienst Landsgebouwen in Den Haag, A.H. van Wamelen, architect in Hilversum en H.Th. Wijdeveld, Vossiusstraat 50 in Amsterdam. In vertrouwen vertelde De Klerk dat Wijdeveld ontwerpen had gemaakt voor een raadhuis in Bloemendaal en voor een schouwburg in Amsterdam, die naar zijn oordeel zeer belangrijk waren en waarvan de kans groot was dat ze zouden worden uitgevoerd. De Klerk had ook nog de opmerking gemaakt dat op de lijst meerdere architecten voorkwamen, die weliswaar een architectenbureau hadden, maar zelf nooit iets hadden ontworpen. Hij was van mening dat geen ontwerp mocht worden opgenomen wanneer niet met zekerheid de maker kon worden vastgesteld. Als voorbeelden noemde De Klerk Ir. Hulshof en Schaap. Het aan laatstgenoemde toegeschreven viaduct in Arnhem was volgens De Klerk van G. Versteeg.²¹

De adviescommissie van het Genootschap Architectura et Amicitia

De medewerking van de beroepsorganisaties werd uiteindelijk veiliggesteld door het benoemen van een adviescommissie. Wattjes, die in feite de selectie al had gemaakt, was er niet blij mee. Even zelfs speelde hij met de gedachte aan twee edities: een met, en de ander zonder medewerking van een adviescommissie, maar daar voelde Van der Kolk niet voor. Dan liever een radicaal standpunt innemen en de oorspronkelijke opzet handhaven, zonder inmenging van de zogenaamde adviescommissie. Dat het werk van deze commissie nogal begroetelijk kon worden, zal daarbij voor hem zeker hebben meegespeeld.²² In januari 1922 refereerde Wattjes in een brief aan het door G. Versteeg gedane voorstel voor het benoemen

¹⁹ Brief 02-09-1921: Van der Kolk aan De Klerk.

²⁰ Brief 02-09-1921: Van der Kolk aan Wattjes.

²¹ Brief 23-09-1921: Van der Kolk aan Wattjes.

²² Brief 10-12-1921: Van der Kolk aan Wattjes.

van de commissie. Hij ging akkoord, omdat een dergelijke commissie het morele gezag zou hebben werken van architecten ook tegen hun wil te publiceren, maar hij vreesde tegelijkertijd dat dan toch nog het werk van de architecten De Klerk en Van der Meij niet kon worden opgenomen. Dat betekende dat het boek een onvolledig en onjuist beeld zou geven van de hedendaagse Nederlandse architectuur, en zulke boeken bestonden er al genoeg. Ook de voorwaarde dat de inleiding de volledige instemming behoeft van de zes commissieleden was onbespreekbaar, en voor zeven inleidingen was geen plaats, schreef Wattjes niet zonder humor: een inleiding was alleen waardevol wanneer daarin een persoonlijk oordeel was neergelegd. Ten slotte schreef hij geruststellend niet van plan te zijn het werk van de architecten te bekritisieren, maar alleen iets te zeggen over het wezen der bouwkunst.²³ Versteeg reageerde in een brief, met afschriften aan J.F. Staal, Michel de Klerk en secretaris J. Boterenbrood, met de opmerking dat als De Klerk en Staal in de commissie zaten, de kans dat architecten om principiële redenen hun werk niet zouden afstaan, gereduceerd was met negentig procent, praktisch gesproken met honderd procent. Als er echter grote verschillen van mening rezen over de inleiding, en deze niet door de commissie werd aanvaard, dan zou er een conflict kunnen ontstaan.²⁴

Het was tijd voor *power play*. Men belegde een vergadering met de commissieleden, en Wattjes schreef aan Van der Kolk dat hij hem voor de vergadering, die om half drie zou beginnen, wilde spreken. Het was gewenst dat Van der Kolk op de vergadering zelf ieder verder uitstel volstrekt zou weigeren. Volgens Wattjes kon Van der Kolk krachtiger optreden dan hijzelf. Over de inleiding was hij tot concessies bereid, maar over het opnemen van werk van architecten viel niet te discussiëren.²⁵ Wattjes schreef vervolgens aan A et A dat hij het op prijs stelde als het bestuur Staal en De Klerk zou willen verzoeken aan de vergadering deel te nemen. Mocht men daartoe niet bereid zijn dan, zou hij, zeer tot zijn spijt, zich genoodzaakt zien de uitgave zonder de medewerking van het bestuur te realiseren.²⁶ Een afschrift van deze brief stuurde Van der Kolk naar de andere vier commissieleden: Brandes, Bremer, Dudok en Versteeg. En aan Wattjes schreef hij dat als de twee door A et A voorgestelde commissieleden zouden afhaken, de vergadering wat hem betreft door kon gaan en de zaak verder worden afgehandeld met deze vier commissieleden. Mocht ook van die zijde verzet komen, dan was de enige oplossing het plan uit te voeren zonder commissie.²⁷

De kwestie sleepte voort, en negen maanden later blijkt uit een brief van Van der Kolk aan Wattjes dat het bestuur van A et A zijn verzet tegen de uitgave nog niet had opgegeven en indirect met maatregelen tegen de firma Ahrend dreigde. Daarop nam Van der Kolk opnieuw contact op met De Klerk, om rechtstreeks van hemzelf toestemming te krijgen voor het publiceren van zijn werk. Tot zijn spijt kreeg hij De Klerk alleen telefonisch te spreken, en De Klerk weigerde Van der Kolk te ontmoeten, omdat de kwestie niet met hem persoonlijk maar met het bestuur van A et A besproken moest worden. Daartoe was Van der Kolk bereid, mits Wattjes daar geen bezwaar tegen had. Van der Kolk wilde in dat geval de reeds gemaakte foto's aan het bestuur laten zien en de volledige inhoudsopgave en inleiding ter sprake brengen, in de hoop zo het verzet te overwinnen. De Klerk had hem er al op gewezen dat de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst ongetwijfeld eenzelfde houding zou aannemen.²⁸

Op 29 september schreef Van der Kolk aan Wattjes dat hij de avond ervoor met het bestuur van A et A had gesproken. Aanwezig geweest waren De Klerk, Staal, Wijdeveld,

²³ Brief 03-01-1922: Wattjes aan Bestuur Genootschap Architectura et Amicitia.

²⁴ Brief 13-01-1922: G. Versteeg aan Wattjes.

²⁵ Brief 20-01-1922: Wattjes aan Ahrend.

²⁶ Brief 25-01-1922: Wattjes aan A et A.

²⁷ Brief 26-01-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

²⁸ Brief 19-09-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

Boterenbrood en Boeyinga. Voorzitter De Bazel was om gezondheidsredenen afwezig. Het was een lange en zware ‘conferentie’, zoals Van der Kolk de bespreking noemde. Overeenstemming met het bestuur van A et A was om verschillende redenen zeer gewenst, had Van der Kolk opgemerkt. Ten eerste zouden de zakelijke belangen van Ahrend ermee gebaat zijn. Zonder nu de maatregelen die A et A tegen Ahrend zou kunnen nemen te overschatten, zou Van der Kolk toch niet graag zien dat de beide vakbonden van architecten tegen Ahrend ageerden; het bestuur van A et A immers zou zich ongetwijfeld voor steun tot de Bond van Nederlandse Architecten wenden, en Van der Kolk wist bij voorbaat dat het die zou krijgen. Telde A et A onder haar leden misschien nog niet veel belangrijke architecten, dat nam niet weg dat zij talentvolle leden had, die misschien over vijf of tien jaar een belangrijker rol in de bouwwereld zouden spelen. Maar ook voor wat betreft de voorgenomen publicatie *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* achtte Van der Kolk tegenwerking zeer ongewenst. Het bestuur had duidelijk te kennen gegeven dat als de publicatie zonder goedkeuring van de bonden werd doorgezet, men zeer ernstig zou overwegen om zelf, in samenwerking met de BNA, een vollediger werk over moderne architectuur uit te geven. Het zou niet moeilijk zijn daarvoor een uitgever te vinden.²⁹

Op 3 oktober had Van der Kolk een onderhoud met de al eerder genoemde Versteeg. Deze verklaarde zich alsnog bereid weer in de commissie zitting te nemen, maar dan wel op voorwaarde dat die uit dezelfde leden zou bestaan als waarvan een jaar eerder sprake was. Namens de BNA waren dat Versteeg en Bremer, namens A et A De Klerk en Staal, en voorgesteld door Wattjes, Dudok en Brandes.³⁰ De Klerk was bereid in de commissie zitting te nemen, maar hij wilde niet dat de namen van de commissieleden in de inleiding vermeld zouden worden. Ook maakte hij bezwaar tegen vermelding van die namen bij de motivering waarmee de foto's van werk dat niet werd opgenomen, zou worden teruggezonden. Het was volgens Van der Kolk duidelijk dat De Klerk hierbij de inzending van Baanders op het oog had.³¹ In het voorwoord bij de eerste druk van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* zou Wattjes resumerend over de uiteindelijke inbreng van de commissie schrijven:

Nadat de voorbereiding van dezen eersten bundel reeds ver gevorderd was, is teneinde volledige medewerking en instemming van de Nederlandse architecten te verkrijgen, overleg met de architecten-vereeningen N.B.A. en A. et A. gepleegd. Dit overleg heeft geleid tot het instellen van een commissie van 6 leden, waarvan door ieder der beide vereeningen twee en door mij twee zijn aangewezen. Deze commissie heeft gemeend de keuze der op te nemen afbeeldingen en de verantwoordelijkheid daarvan geheel aan mij te moeten overlaten met dit voorbehoud, dat onder alle afbeeldingen de naam van den architect-ontwerper zal worden vermeld en dat geen werken zullen worden opgenomen, waarvan de commissie niet de zekere overtuiging heeft, dat de architect ook de ontwerper is.³²

De redactionele vrijheid was na een lange omweg alsnog afgedwongen, en De Klerk kon tevreden zijn dat de commissieleden niet genoemd werden, maar vooral dat zijn belangrijkste eis werd ingewilligd, namelijk dat de echte ontwerper van een gebouw genoemd werd in de bijschriften.

Voor de tweede bundel was geen commissie benoemd en de verantwoordelijkheid hiervoor lag dan ook geheel bij Wattjes. In een brief aan de architect K. Jansen in Arnhem schreef hij dat de werkzaamheden van de commissie voor de eerste druk uitsluitend hadden bestaan uit

²⁹ Brief 29-09-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

³⁰ Brief 03-10-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

³¹ Brief 18-11-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

³² J.G. Wattjes, *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* (1924), p. 5.

het laten vervallen van enkele foto's, waarover de commissie niet de zekerheid had dat de architect van het afgebeelde werk inderdaad ook de geestelijke vader van het ontwerp was.³³ Van der Kolk was, zo is al eerder gebleken, zeer actief in het opsporen van informatie over architecten en gebouwen, vaak op verzoek van Wattjes, maar geregeld kwam hij ook zelf met suggesties. Zo bezocht hij ir. Hulshof van de Afdeling Publieke Werken van de gemeente Amsterdam, om te achterhalen wie de ontwerpers waren van het badhuis in de Andreas Bonnstraat en het schoolgebouw in de Corn. Krusemanstraat. Daar kon Hulshof geen antwoord op geven, omdat aan deze gebouwen door meerdere personen was gewerkt. Volgens Hulshoff kon bij opname van de betreffende afbeeldingen daaronder niet anders worden vermeld dan: Afdeling Gebouwen Publieke Werken, Amsterdam. Ook voor een van de eerstvolgende nummers van *Wendingen*, speciaal gewijd aan de gebouwen van Publieke Werken, was overeengekomen dat de namen van de ontwerpers niet genoemd zouden worden.³⁴ Deze enige uitzondering op de regel dat de ontwerpers van gebouwen vermeld dienden te worden, werd door de commissie geaccepteerd.

Fotografie

De foto's van de gebouwen werden in principe aangeleverd door de architecten zelf. In het geval zij daar niet over beschikten, gaf Van der Kolk opdracht aan een fotograaf. De opvattingen over de fotografie en de rol van de betrokken fotografen komen uitgebreid aan de orde in het vijfde hoofdstuk.

Vertalingen

In verband met de veronderstelde internationale aandacht was *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* viertalig, tenminste voor zover het de bijschriften betrof; d.w.z. behalve in het Nederlands, ook in het Frans, Duits en Engels. De inleiding van Wattjes bleef in de eerste twee drukken onvertaald. Dat veranderde pas in de derde druk, van 1927. Voor de Franse vertaling had Van der Kolk de Belgische architect Huib Hoste op het oog, voor de Engelse vertaling dacht hij aan de heer Grein, 'een Hollander, die reeds zeer veel jaren in Engeland woont en het vorig jaar een werkzaam aandeel nam aan de Theater-Tentoonstelling Alhier'. Voor de Duitse vertaling kwamen de Utrechtse kunsthistoricus professor Vogelsang en de architect Henri van de Velde in aanmerking, 'Alvorens de noodige stappen te doen zullen wij nog gaarne even uw meening over deze namen horen', schreef Van der Kolk aan Wattjes.³⁵ Wattjes op zijn beurt suggereerde voor de Duitse vertaling J.L.M. Lauweriks te vragen, een Nederlandse architect die jaren in Duitsland had gewoond, en aan architect H. de Fries in Berlijn te vragen de Duitse vertaling te controleren. Daar kon Van der Kolk zich goed in vinden, temeer omdat hij De Fries enige keren in Berlijn had ontmoet.³⁶

Ontwerp en druk

Voor het ontwerp van het omslag had Wattjes Theo van Doesburg voorgesteld.³⁷ Daar voelde Van der Kolk niet veel voor. Het publiek dat het boek in de etalage zag liggen zou dan de

³³ (Model)brief, september 1925.

³⁴ Brief 22-03-1923: Van der Kolk aan Wattjes. Vandaag wordt het badhuis in de Andreas Bonnstraat toegeschreven aan de architect A.J. Westerman (1884-1966).

³⁵ Brief 12-08-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

³⁶ Brief 17-08-1922: Van der Kolk aan Wattjes. Over wie uiteindelijk de vertalingen hebben verzorgd geeft het Kosmos-archieef geen uitsluitel. Ook in de drie drukken van het boek worden de namen van de vertalers niet genoemd.

³⁷ Het is opmerkelijk dat ondanks de kritiek van Van Doesburg op zijn intrede (zie noot 4) Wattjes hem wilde betrekken bij het ontwerp van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*. Wattjes nam deze open houding trouwens ook aan ten opzichte van de kritiek van J. Gratama op *Constructie van gebouwen*. In juli 1924 verscheen het eerste nummer van *Het Bouwbedrijf*, waarvan de redactie bestond uit Wattjes, Jan Wils en P.W. Scharroo. In oktober

indruk krijgen dat de inhoud in overeenstemming was met het omslag en dus alleen ‘ultra-moderne’ ontwerpen bevatte.³⁸ In nauwe samenspraak met Wattjes zou uiteindelijk de bandversiering ontworpen worden door de architect Dirk Roosenburg, terwijl de typografische verzorging in handen was van G.P. Tierie.³⁹ Het feit dat beiden in het boek genoemd worden, onderstreept het belang dat Van der Kolk hechtte aan de verzorging ervan. De economische malaise aan het begin van de jaren twintig in de industrie en in de bouw deed zich ook gelden in het bedrijf van de weduwe J. Ahrend & Zoon. Het gevolg was dat de allergrootste zuinigheid in acht genomen moest worden en er geen uitgaven mochten verschijnen die niet absoluut onvermijdelijk waren. Omdat de uitgeverij al veel geld in het boek had gestopt, vroeg Van der Kolk aan Wattjes of de uitgave enige tijd uitgesteld kon worden.⁴⁰ Wattjes stelde daarop een gewijzigde uitvoering voor, met in plaats van een linnen band een modern kartonnen omslag, waarop Van der Kolk positief reageerde.⁴¹ Het drukken van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* werd opgedragen aan de Weense firma Reisser, die grote ervaring had op het gebied van werken over architectuur. Zij drukte bijvoorbeeld de meeste uitgaven van uitgeverij Anton Schroll & Co, waaronder het bekende tijdschrift *Der Architekt*. Hoewel Van der Kolk een meerprijs had aangevraagd voor het reproduceren van enige afbeeldingen in kleur, zou het daar niet van komen.⁴² De foto's werden bewerkt door de ook in Wenen gevestigde firma Angerer & Göschl, op dat moment een van de bekendste en hoogst aangeschreven cliché-fabrieken ter wereld.⁴³ Over het papier schreef Van der Kolk enthousiast aan Wattjes: ‘Tot ons genoegen zijn wij er in geslaagd in Duitschland zeer fraai papier te koopen, namelijk half-mat Chamois Kunstdrukpapier’.⁴⁴

Co-edities

Al in 1921 had directeur Jacobus Ahrend, die vaak voor zaken in het buitenland was, in Parijs nagegaan hoe de kansen lagen voor de verkoop van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* aldaar in het eigen filiaal van de firma.⁴⁵ Maar Van der Kolk was niet alleen geïnteresseerd in verkoop in het buitenland, hij veronderstelde dat hij, gezien de toenemende internationale belangstelling voor de Nederlandse bouwkunst, misschien zelfs de rechten aan buitenlandse uitgevers zou kunnen verkopen. Dit bleek moeilijker dan verwacht, en daarin zal de internationale economische crisis zeker een rol hebben gespeeld. In december 1923, zojuist teruggekeerd van een reis naar Engeland, schreef Van der Kolk aan Wattjes dat het hem helaas niet was gelukt in Engeland een uitgever te vinden voor een Engelse editie van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*.⁴⁶ Zijn eerste dag in Londen had hij besteed aan het bezoeken van het Royal Institute of British Architects en de Architectural Association. Aan het Royal Institute had hij een onderhoud gehad met Rudolf Dircks, van wie een uitvoerig werk over de zeventiende-eeuwse architect Christopher Wren was verschenen. Dircks toonde gematigde belangstelling voor het boek en was van mening dat de interesse onder Engelse architecten onvoldoende was om een Engelse editie mogelijk te maken. Van der Kolk verzocht hem daarop een aanbeveling voor het boek te schrijven voor Batsford, de

verscheen in het vierde nummer het eerste van een serie artikelen van Van Doesburg over de internationale Europese architectuur.

³⁸ Brief 17-08-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

³⁹ Zie voor Tierie hoofdstuk 5.2. Boekverzorging.

⁴⁰ Brief 05-02-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

⁴¹ Brief 17-05-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

⁴² Brief 17-08-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

⁴³ Brief 27-07-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

⁴⁴ Brief 12-08-1922: Van der Kolk aan Wattjes.

⁴⁵ Brief 23-09-1921: Van der Kolk aan Wattjes.

⁴⁶ Brief 28-12-1923: Van der Kolk aan Wattjes.

uitgever die wat Van der Kolk betrof als eerste in aanmerking kwam voor een Engelse editie. Deze aanbeveling was een teleurstelling: Dircks gaf een korte introductie mee, waarin hij alleen schreef dat Van der Kolk Batsford wilde spreken 'about a prospective volume', een toekomstig boek.

Hierna bezocht Van der Kolk de directeur van de Architectural Association, Howard Robertson. Hij liet hem de drukproeven zien, en een uitgebreid onderhoud volgde in aanwezigheid van F.R. Yerbury, de secretaris van de Architectural Association. Al spoedig zou blijken dat Yerbury zelf op dat moment twee boeken in voorbereiding had, een over oudere en een over moderne Nederlandse architectuur. Het eerste, *Old domestic architecture of Holland*, zou in 1924 bij de Architectural Press in Londen verschijnen. D.F. Slothouwer, die twee jaar later hoogleraar architectonische vormleer en geschiedenis der bouwkunst aan de Technische Hogeschool in Delft werd, schreef daarvoor de inleiding. Voor het tweede boek, over de moderne Nederlandse architectuur, dat in 1926 bij Ernest Benn in Londen verscheen onder de titel *Dutch architecture in the XXth century*, schreef J.P. Mieras, de secretaris van de BNA, de inleiding. Dit boek zou, zeker ook gezien het feit dat er in hetzelfde jaar een Duitse editie uitkwam bij Wasmuth in Berlijn onder de titel *Holländische Architektur des 20. Jahrhundert*, internationaal een grote concurrent worden van Wattjes' *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*.

Yerbury had Nederland een paar keer bezocht en een groot aantal opnamen en schetsen gemaakt om in zijn boek te verwerken. Hij gaf Van der Kolk te kennen persoonlijk van de moderne Nederlandse architectuur een gunstiger en belangrijker indruk te hebben gekregen, dan uit de door Van der Kolk getoonde proeven van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* zichtbaar werd. Dit weet hij in hoofdzaak aan het feit dat Wattjes de Nederlandse architectuur vanuit een Nederlands en niet vanuit een Engels standpunt bekeek. Zo achtte hij de in het boek opgenomen landhuizen voor de Engelse architect van geen enkele waarde, temeer omdat de Engelse architect zich op het standpunt stelde dat nergens beter moderne landhuizen werden gebouwd dan in Engeland zelf.

Gewapend met aanbevelingen van Dircks en Robertson, bezocht Van der Kolk daarop Batsford, echter zonder resultaat. Ook bij kunstuitgevers als Heinemann en Lane kreeg hij nul op het rekest. Teleurgesteld concludeerde Van der Kolk dat hij de indruk had gekregen dat de Nederlandse architectuur voor het buitenland veel minder belangrijk was dan men in Nederland dacht. Een Amerikaanse uitgever, met wie hij de zaak besprak, twijfelde er bovendien sterk aan of Amerikaanse architecten meer in de moderne Nederlandse architectuur geïnteresseerd zouden zijn dan hun Engelse collega's. Met de uitgever van het tijdschrift *The Architect* en met de Amerikaanse uitgever Scribners Sons waren nog onderhandelingen gaande, maar Van der Kolk verwachtte er niet veel van. Hij wilde niet langer wachten en hij gaf aan de drukker in Wenen de opdracht het tekstgedeelte met spoed af te drukken.⁴⁷

Drie jaar nadat Wattjes het voorstel ertoe had gedaan, verscheen in 1924 *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*, onder het dan net een jaar bestaande impressum N.V. Uitgevers-Maatschappij "Kosmos". Het succes dat het boek ten deel viel, smaakte naar meer, en een tweede 'bundel' zou spoedig volgen. De toegenomen vraag naar overzichtswerken over architectuur zou in de loop van de jaren twintig ook leiden tot *glossy* boeken over moderne architectuur in het buitenland, te weten *Moderne architectuur in Noorwegen, Zweden, Finland, Denemarken, Duitschland, Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk, Zwitserland, Frankrijk, België, Engeland en Ver. Staten van Amerika* (1927), *Moderne villa's en landhuizen in Europa en Amerika* (1930) en *Moderne kerken in Europa en Amerika* (1931). Van de in Nederland in het interbellum zo populaire categorie van het landhuis werd een overzicht gegeven in het boek *Moderne Nederlandsche villa's en landhuizen* (1931).⁴⁸

⁴⁷ Brief 28-12-1923: Van der Kolk aan Wattjes.

⁴⁸ Deze boeken worden behandeld in hoofdstuk 3.1.2.

Zulke in groot formaat en luxueus uitgevoerde gebonden boeken, met prachtige, vaak in opdracht vervaardigde foto's, afgedrukt op de beste kwaliteit papier, en waaraan ook qua vormgeving de grootst mogelijke aandacht was besteed, waren in Nederland ongekend. We kunnen Van der Kolk dan ook de initiator noemen van een bepaald type monografische overzichtswerken, dat aan het eind van de twintigste eeuw weer een grote vlucht zou nemen.

Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst. Tweede bundel

Het succes van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* uit 1924 leidde twee jaar later tot een ongewijzigde herdruk. Deze werd onder de titel *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst. Eerste bundel* uitgegeven tezamen met de eerste druk van de *Tweede bundel*. Wattjes had zich in het voorwoord in de eerste bundel al ingedekt tegen kritiek op de onvolledigheid ervan:

Uitdrukkelijk wordt er de aandacht op gevestigd, dat deze verzameling slechts een 'greep' uit het Nieuw-Nederlandsch is, en geenszins een volledig beeld van den stijl geeft. Wellicht dat ik mijn oorspronkelijk voornemen om in een meer uitgebreide verzameling een in beginsel volledig beeld van den hedendaagschen Nederlandschen bouwstijl te geven, geleidelijk zal kunnen verwerkelijken door op dezen eersten bundel eenige vervolgbundels te laten volgen, waartoe stof te over aanwezig is.

De tweede bundel zou de laatste blijken te zijn. G.P. Tierie verzorgde opnieuw de typografie, en de architect Dirk Roosenburg ontwierp de omslagvignetten voor de identiek uitgevoerde banden van de tweede druk van de eerste bundel en de eerste druk van de tweede bundel. Aangezien Van der Kolk deze twee bundels ook tezamen in een fraaie linnen band verkrijgbaar wilde stellen, vroeg hij Roosenburg ook voor deze uitgave het vignet te ontwerpen.⁴⁹ Het lag in de bedoeling het stempel voor de luxe-band in goud te drukken op een gekleurd fond.⁵⁰ In januari stuurde Roosenburg twee schetsjes voor het gevraagde vignet:

Ik heb werkelijk zeer veel tijd op deze opgave doorgebracht, maar het is mij niet mogen gelukken iets te maken, dat mij volkomen bevredigt. Ik zend u nu deze ter beoordeling en als u er een van uitkiest zal er allicht in de uitwerking nog verbetering in komen. Voor het vignet van de dubbele bundel heb ik al een idee; daar zal ik wel niet zooveel moeite mee hebben.⁵¹

Diverse architecten stuurden voor de tweede bundel foto's en tekeningen naar Wattjes. De architecten W.A. Maas uit Utrecht en E.G. Middag uit Hilversum hadden pech. Hun werk zou wegens plaatsgebrek uiteindelijk niet worden opgenomen.⁵² Voor het eerst werd nu ook werk van Nederlandse architecten in Nederlands Oost-Indië afgebeeld, te weten dat van J.F. Blankenburg, B.J.K. Cramer, J. Gerber, N.J. Kruizinga, R.L.A. Schoemaker en C.P. Wolff Schoemaker, 'waardoor wellicht iets uitkomt van de overeenstemming wegens den gelijken landaard der ontwerpers', aldus Wattjes in de inleiding.

Van der Kolk bleef actief in het aanbrenge van architectuur die volgens hem de moeite waard was. Zo schreef hij Wattjes in januari 1926:

Ik had reeds eerder het voornemen uw aandacht te vestigen op het bijzonder opvallende landhuis, dat gelegen is aan den weg van Hilversum naar Laren aan de linkerzijde en sterk de aandacht trekt door zijn architectuur zoowel als door fraaie kleuren en ligging. Dezer dagen stelde ik vast, dat dit landhuis, genaamd 'De

⁴⁹ Brief 21-09-1925: Van der Kolk aan Roosenburg.

⁵⁰ Brief 09-03-1926: Van der Kolk aan Roosenburg.

⁵¹ Brief 19-01-1926: Roosenburg aan Kosmos.

⁵² Zie de brieven uit de periode 1925-1926. Onder de architecten van wie wel werk is opgenomen, vinden we Aug. M.J. Sevenhuijsen, Haarlem; Jac.Ph. Wormser, Hilversum; ir. A.H. van Rood, Scheveningen; Egb. Reitsma, Groningen; G. Feenstra, Arnhem; J. Crouwel Jr., Kijkduin; Van der Gaast, Utrecht; E. van Linge, Groningen; Adr. Moen, Amsterdam; E.G. Middag, Hilversum; J.C. van Epen, Hilversum; F.A. Eschauzier, 's Graveland; Alb. Otten, Rotterdam; Jan & Theo Stuivinga, Zeist; Ir. H. Thunnissen & J.H. Hendricks, Den Haag; B. van der Lecq, Wassenaar.

Herdershoeve', gebouwd is door Wouter Hamdorff, architect te Laren. [...] acht u het architectonisch niet belangrijk genoeg voor opname, dan vervalt natuurlijk bovenstaande opmerking.⁵³

Wattjes antwoordde Van der Kolk dat Hamdorff al een uitnodiging van hem had ontvangen, maar dat hij niet gereageerd had. Omdat het werk van sommige architecten niet werd opgenomen, hoewel deze wel foto's hadden ingestuurd, vond Wattjes het onbillijk dat het werk van architecten die geen foto's inzonden, of die niet reageerden, wél zou worden opgenomen. Wattjes overwoog daarom het werk van Hamdorff te bewaren voor een eventuele derde bundel.⁵⁴ Van der Kolk zou vier jaar later, tevergeefs, nog uitgebreide pogingen doen een monografie over Hamdorff uit te geven, onder de door hemzelf voorgestelde titel *Wouter Hamdorff en zijn landhuizen*.⁵⁵

Van der Kolk ging akkoord met Wattjes' voorstel aangaande de door zijn assistent Schorteldoek te maken kosten voor de fotografie. Hij sprak wel duidelijk af dat in het totaalbedrag van f 300 voor de opnamen, ook de kosten van het tekenwerk voor de plattegronden waren inbegrepen, evenals de kosten van opnamen die niet door Schorteldoek waren gemaakt.⁵⁶

Toen bleek dat het in aanbouw zijnde Mercatorplein van Berlage nog niet ver genoeg gevorderd was om te kunnen fotograferen, stelde Van der Kolk voor om het werk van Berlage in dit tweede deel geheel te laten vervallen. Daar kon Wattjes zich moeilijk mee verenigen, hoezeer het hem ook speet dat dit vertraging van de uitgave tot gevolg had. Bovendien had hij zijn assistent Schorteldoek verzocht het kantoorgebouw aan de Raamweg in Den Haag te fotograferen, 'dat boven de schutting geheel geacheveerd is'. Wattjes vond het een belangrijke architectuuruiting, en hij had goede hoop dat de architectuur op de foto goed tot haar recht zou komen.⁵⁷ Voor het werk van Bijvoet en Duiker deed Van der Kolk nog de aanbeveling om de foto's van de villa's in Kijkduin, die in de eerste bundel waren komen te vervallen, nu toch op te nemen.⁵⁸

Wattjes begon gaandeweg ongeduldig te worden, hij wilde dat de tweede bundel zo snel mogelijk zou verschijnen, om te voorkomen dat verscheidene foto's eerder in de tijdschriften gepubliceerd zouden worden. Van der Kolk was het roerend met hem eens.⁵⁹ Maar in juni schreef hij aan Wattjes dat er problemen waren met het papier. Dat voldeed niet aan de eisen. Terwijl de herdruk van de eerste bundel uitstekend was te noemen, en in sommige opzichten zelfs beter dan de eerste druk, kon de drukker met het papier voor de tweede bundel geen bevredigend resultaat krijgen: het papier moest opnieuw worden aangemaakt.⁶⁰

Voor wat betreft het auteurscontract bevestigde Van der Kolk dat Wattjes in verband met de oplage van 1500 exemplaren twaalf presentexemplaren zou ontvangen van de tweede bundel. Hierop bracht hij zeven exemplaren in mindering, die Wattjes na verschijnen van de luxe-editie zou ontvangen.⁶¹ De oplage van de tweede bundel, die ondanks de problemen met het papier toch nog in 1926 zou verschijnen, was uiteindelijk even groot als die van de eerste, namelijk 2500 exemplaren.

⁵³ Brief 12-01-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁵⁴ Brief 13-01-1926: Wattjes aan Van der Kolk.

⁵⁵ Verslag bespreking 10-06-1930: Van der Kolk met Hamdorff.

⁵⁶ Brief 24-03-1926: Kosmos aan Wattjes.

⁵⁷ Brief 13-05-1926: Wattjes aan Kosmos.

⁵⁸ Brief 11-05-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁵⁹ Brief 26-03-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁶⁰ Brief 08-06-1926: Van der Kolk aan Wattjes.

⁶¹ Brief 05-11-1926: Kosmos aan Wattjes.

De kritiek

De eerste druk van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst* uit 1924 werd over het algemeen goed ontvangen. Jan Wils schreef in *Het Vaderland* van 13 mei 1924: 'Dit uitnemend verzorgde boek, met een keur van fraaie afbeeldingen verschijnt op een oogenblik dat er dringend behoefte bestaat aan een overzicht van wat de jonge Nederlandsche Bouwkunst in haar korte leven al tot stand bracht'. Wattjes had volgens Wils een inleiding geschreven waarin hij de 'zoozeer verindividualiseerde verschijningen der jonge bouwkunst' tot een levende eenheid wist te weven. Wat hem betreft had er nog veel meer werk opgenomen mogen worden. Hij kon er zich in vinden dat het werk van de jongere architecten goed vertegenwoordigd was, maar waarom ontbrak werk van De Bazel, Staal en Roosenburg, welke laatste nota bene de bandversiering had ontworpen? Ook het werk van Berlage, waarvan alleen boerderij 'De Schipborg' in Zuid-Laren was afgebeeld, vond hij ondervertegenwoordigd. In de *NRC* van 31 mei citeerde 'onze bouwkundige medewerker' in zijn rubriek 'Brieven over bouwkunst' gemakzuchtig grote delen uit Wattjes' inleiding. Die noemde hij 'zwaar-gesteld' en enthousiast, zonder er inhoudelijk verder op in te gaan. Wat betekent, zo mogen we aannemen, dat hij zich in het gestelde kon vinden. De anonieme recensent in *De Telegraaf* van 25 mei meende dat een uitgave als die van Wattjes, 'die bladzijde na bladzijde het genot oplevert van harmonischen vorm', er zich uitstekend toe leende om het leren kijken naar de bouwkunst te bevorderen. Hij vond het een van de belangrijkste boeken van het jaar.

De architect C.M. van Moorsel Pzn. besprak in *De Tijd* van 26 februari 1927 de *Tweede bundel* van *Nieuw-Nederlandsche bouwkunst*, die in 1926 was verschenen. Hij schreef geestdriftig: 'Wie had er kunnen denken, dat een boek met afbeeldingen van architectuur in ons land met zijn beperkte afzetgebied, zoo ruim zou verkocht worden: een tweede bundel er op volgend, met de belofte voor een derden!' Zijn enthousiasme werd gedeeld door J.P. Mieras in het *Bouwkundig weekblad*: 'Dit boek getuigt van een zoo groote bewondering van het werk van de moderne architecten, dat deze er feitelijk een beetje verlegen mee zouden kunnen worden. Overigens kan het geen kwaad de moderne architecten eens een pluim op de hoed te steken'.⁶²

Kritisch echter was hij over de inleiding van Wattjes. Hij vond het jammer dat deze zo weinig zakelijk was geschreven. Het grote publiek, voor wie het boek toch ook bedoeld was, las het op zichzelf belangwekkende betoog niet, en mocht een leek de tekst toch lezen, dan zou die niet bijdragen tot een betere waardering van de afgebeelde gebouwen. Maar de platen waren fraai en het boek keurig verzorgd.

In 1929 werd de eerste bundel met de tweede samengevoegd in één band en verscheen de derde druk, met een ontwerp voor band en stofomslag van ir. J.E. Wiersma. Het zou de laatste druk zijn. Op 30 januari 1930 werd deze uitgave besproken in het avondblad van *De Telegraaf*. De 'bouwkundige medewerker' was bijzonder kritisch. Hij constateerde dat het boek opnieuw van een inleiding in vier talen was voorzien, en de bedoeling daarvan kon volgens hem niet zijn om deskundigen in een aantal landen te bereiken, want daarvoor was de inleiding te beknopt en van te weinig belang. Zijn hoofdindruk was die van een uitmuntend prentenboek, waardoor de leek zonder veel moeite bij de haard op de hoogte werd gebracht van de bouwwerken in Nederland. Wel vroeg hij zich af, of dergelijke prentenboeken toegejuicht moesten worden. Te waarderen was echter dat het buitenland door dergelijke uitgaven enigszins overbluft werd:

De vreemdeling zegt na beschouwing: 'Jongen, jongen, wat gebeurt er geweldig veel op het gebied van architectuur in dat kleine land!', maar is het de taak van een professor, die de naam van onze Technische Hogeschool heeft hoog te houden, om prentenboeken uit te geven, waarin zonder een bijzonder fijne selectie de bouwwerken

⁶² *Bouwkundig weekblad*, 45, nr. 19 (10 mei 1924), p. 194.

worden afgebeeld, die de laatste jaren in Nederland verrezen zijn? Zou er geen groter en echter kracht uitgaan van een wat kleiner werkje, waarin zorgvuldig was geschift en waarin de schrijver met respectering van verschillende stromingen niet alleen het kaf van het koren had gescheiden, maar door kleur te bekennen blijk gaf, dat hij tot plicht heeft, krachtens zijn maatschappelijke positie, de belangen van de werkelijk goede Nederlandse bouwkunst voor te staan? Het zou van belang zijn, als ter zake bevoegden mede hun mening eens over verschillend werk wilden geven. De architectuurkritiek is nog een zeer achterlijke kritiek, in vergelijking met de belangrijke uitingen die geregeld in de bladen verschijnen over alle andere kunsten.

Dezelfde 'bouwkundig medewerker' nam vervolgens het afgebeelde werk van diverse architecten onder de loep. Het werk van Dudok was veel te veel schijn. Als hij zijn geest niet zuiverde, zou de toekomst hem een veel bescheidener plaats geven dan waarop hij volgens de publieke opinie thans recht scheen te hebben. 'Hij is de romanticus par excellence; zeker een figuur. Maar architectuur is nu eenmaal geen tooneeldecor'. En passant deelde hij een sneer uit naar de kerkenbouw van de architecten Thunissen en Hendricks: 'Niet meer doen, heeren!' En tot slot hield hij een pleidooi voor andere boeken over Nederlandse architectuur, die minder dan *Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst* een alfabetische naamlijst van onze Nederlandse bouwmeesters zouden moeten zijn. Van der Kolk nam de kritiek ter harte: twee jaar later verscheen bij Kosmos *Bouwen* van J.B. van Loghem.

3.2.2. J.B. van Loghem en *Bouwen bauen bâtir building*

Een van de bekendste architectuurboeken in Nederland in de twintigste eeuw is *Bouwen bauen bâtir building / holland / nieuwe zakelijkheid neues bauen vers une architecture réelle built to live in* van de architect ir. J.B. van Loghem b.i., verschenen bij Kosmos in het voorjaar van 1932. Van Loghem (1881-1940) stond bekend als een vertegenwoordiger van de nieuwzakelijke richting binnen de Nederlandse architectuur. In 1922 kreeg hij bekendheid met ontwerp en bouw van een wijkje arbeiderswoningen in Amsterdam Watergraafsmeer, het bekende Betondorp. Drie jaar later vertrok hij op uitnodiging van ir. S.J. Rutgers naar Siberië, om als stadsarchitect in de mijnstad Kemerovo te gaan werken. Eind 1927 keerde hij terug naar Nederland, waar hij in Rotterdam een architectenbureau begon en zich als architectuurcriticus manifesteerde in *de 8 en Opbouw* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. In Van Loghems boek was werk opgenomen van Nederlandse architecten, 'die door hun arbeid en gedachten getoond hebben ontgroeid te zijn aan het individualistische denken van het tijdperk, dat achter ons ligt'. In de praktijk betekende dit uitgangspunt een keuze voor het werk van architecten die in een nieuwzakelijk idioom ontwierpen. Tot deze architecten rekende Van Loghem merkwaardig genoeg ook H.P. Berlage, van wie hij een kantoorgebouw in Londen afbeeldde, maar Berlage werd toentertijd door bijna elke architect en criticus 'ingelijfd'. Vanzelfsprekender in deze context is het getoonde werk van hemzelf en de overige architecten: J.A. Brinkman & L.C. van der Vlugt, J.W.E. Buijs, B. Bijvoet & J. Duiker, C. van Eesteren, P. Elling, J. Emmen, J.H. Groenewegen, Rob. van 't Hoff, F.K. van Iterson & G. Kuipers, A. Komter, B. Merkelbach & Ch.J.F. Karsten, J.J.P. Oud, G. Rietveld (afzonderlijk en in combinatie met Toos Schröder), Mart Stam, W. van Tijen & J.H. van den Broek, J.G. Wiebenga, Jan Wils, en P. Worm & A. Elzas. Velen van hen waren opgeleid tot bouwkundig ingenieur aan de Technische Hogeschool in Delft.

Niet zonder betekenis op de titelpagina is de toevoeging van de titel aan de naam van de auteur. Daarmee onderscheidde de 'ingenieur' Van Loghem zich van andere architecten als iemand die vanuit een wetenschappelijke en zakelijke achtergrond zijn vak uitoefende. In ir. J. Duiker, auteur van het boek *Hoogbouw* (1930), vond hij een geestverwant. Ook uitgever Jac. van der Kolk hechtte veel waarde aan vermelding van titels op de titelpagina, zij het om een andere reden: het verschaft op voorhand wetenschappelijkheid, en dus betrouwbaarheid, aan

de door hem uitgegeven boeken, zoals eerder bleek met die van J.G. Wattjes. Van Loghem stond natuurlijk niet alleen in zijn enthousiasme voor de Nieuwe Zakelijkheid. In januari 1932 verscheen het eerste nummer van *de 8 en Opbouw*, het tijdschrift van een groep gelijkdenkende architecten die de doelstellingen van het Nieuwe Bouwen nastreefden. In het tweede nummer schreef Van Loghem een artikel over het verwachte bezoek van Le Corbusier aan Nederland – ‘Eindelijk is het gelukt de geniale architect Le Corbusier in ons land te krijgen [...]’ – om direct van de gelegenheid gebruik te maken door in een noot te verwijzen naar zijn boek ‘Nieuw Bouwen’, dat in het voorjaar zou verschijnen. In hetzelfde jaar publiceerde Gerrit Rietveld als cahier van het tijdschrift *De vrije bladen* de tekst *Nieuwe zakelijkheid in de Nederlandse architectuur*, en Jan Gratama in het eerste deel van de door Brusse uitgegeven serie *Moderne bouwkunst in Nederland* een inleiding onder de titel *Beschouwingen over de ‘Nieuwe Zakelijkheid’*. Het zal duidelijk zijn, in 1932 was de Nieuwe Zakelijkheid ‘trending topic’.⁶³

‘Een dergelijk werkje’

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 16 november 1929 las Van der Kolk een recensie van de laatste druk van Wattjes’ *Nieuw-Nederlandsche Bouwkunst*. Een bespreking in de *NRC* was belangrijk voor Van der Kolk, en hij nam met instemming kennis van de kritische opmerkingen. De anonieme recensent sprak bovendien de wens uit dat er eens een kleiner werkje over de Nederlandse architectuur zou verschijnen, dat een selectie bood van hetgeen op bouwkunstig gebied in Nederland werd gepresteerd. Hij doelde hier vooral op de nieuwzakelijke architectuur, waarvan in Nederland op dat moment belangrijke voorbeelden in aanbouw waren of waren opgeleverd. Om er twee te noemen: de Van Nelle-fabriek van de architecten Brinkman en Van der Vlugt (1925-31) en Sanatorium Zonnestraal van Duiker (1926-31). Van der Kolk informeerde bij de hoofdredactie van de *NRC* naar naam en adres van de auteur. Dat bleek Van Loghem te zijn. Begin december 1929 vroeg Van der Kolk Van Loghem of hij er iets voor voelde persoonlijk mee te werken aan de totstandkoming van ‘een dergelijk werkje’ over de nieuwzakelijke architectuur.⁶⁴ Hij toonde zich gaarne bereid voor een bespreking daarover af te reizen naar Rotterdam, de woonplaats van Van Loghem. Tijdens een daarop volgend gesprek vond hij hem in beginsel bereid een boek samen te stellen over de ‘rationele bouwkunst in Holland’.⁶⁵

Van der Kolk dacht aan een beknopt boek. Dat betekende voor hem, die in vellen druks dacht in plaats van in pagina’s, 18 vel van 8 bladzijden. Het door hem vastgestelde formaat was 18,5 x 24,5 cm., uniform met dat van de boeken in de serie *Moderne schoonheid in Holland*.⁶⁶ Ruim een jaar later, begin 1931, had Van Loghem de tekst gereed van wat dan nog *Nieuw Bouwen* zou gaan heten. Hij vroeg Van der Kolk hem een aantal blanco bladzijden toe te sturen, zodat hij daarop ‘de stof kon verdeelen’, en stelde voor grote tekeningen, waarover hij in Rotterdam beschikte, te fotograferen. Paul Schuitema zou naar zijn mening de opdracht moeten krijgen een kleurige omslag en een eenvoudige band te ontwerpen, ‘zooals thans nogal veel wordt gedaan en tot smakelijke mogelijkheden kan voeren’. En niet te vergeten: ‘Wanneer laat u het boekje verschijnen?’⁶⁷ Van der Kolk antwoordde: ‘Over den titel heb ik sinds onze bespreking nog eens ernstig nagedacht. [...] Het is zeer gewenscht, dat de titel voor iederen belangstellende duidelijk het karakter en den inhoud van het boek aangeeft. Dat

⁶³ Zie voor een overzicht van de verschillende opvattingen over de Nieuwe Zakelijkheid in Nederland: Van Bergeijk 2014. Over Van Loghem, zie: De Wagt 1995.

⁶⁴ Brief 09-12-1929: Van der Kolk aan ir. J.B. van Loghem, Noordblaak 81-a, Rotterdam.

⁶⁵ Brief 20-12-1929: Van Loghem aan Van der Kolk. In de kantlijn schreef Van der Kolk dat hij op 23 december Van Loghem gesproken had en de bevestiging had gekregen van diens interesse.

⁶⁶ Verslag bespreking 19-06-1931: Van der Kolk met Van Loghem.

⁶⁷ Brief 20-03-1931: Van Loghem aan Van der Kolk.

doet m.i. de titel “Nieuwe Bouwen” alleen voor een beperkten kring van ingewijdenen [sic]. Een duidelijke omschrijvende ondertitel is dan ook absoluut onmisbaar. Deze ondertitel zal dan zoo geredigeerd moeten worden, dat hij ook in het buitenland wordt verstaan’.⁶⁸

De titel bleef problemen geven. Schuitema tekende op het omslag als titel *Bouwen*, waarop Van der Kolk wees op de afspraak dat het *Nieuw Bouwen*, dus zonder ‘e’, zou worden, maar met *Bouwen* wilde hij ook wel akkoord gaan als Van Loghem daar de voorkeur aan gaf.⁶⁹

‘Wat betreft de titel’, schreef Van Loghem maanden later, ‘Deze is en was Bouwen/âtir/uilding/auen, met als nadere aanduiding: neues bauen/nieuwe zakelijkheid enz.’⁷⁰ Van der Kolk hield voet bij stuk: ‘Ik vind het absoluut noodzakelijk dat in den titel tot uitdrukking komt dat het boek handelt over de nieuwe zakelijkheid in Holland. [...] Ook zou ik op deze pagina niet gaarne den uitgeversnaam weglaten. Wanneer iemand in het buitenland het boek wil aanschaffen, raadpleegt hij de titelpagina om vast te stellen waar hij het boek betrekken kan’.⁷¹

Net als bij de boeken van Wattjes over de nieuwe Nederlandse bouwkunst ging er zeer veel werk zitten in het bijeenbrengen van alle tekeningen en foto’s van de geselecteerde gebouwen. Van de tekeningen werden lijnclichés gemaakt, van de foto’s autotypieën.⁷² Vaak werden bestaande clichés gebruikt, van Kosmos zelf, of van een collega uitgever als W.L. & J. Brusse in Rotterdam, zoals de clichés uit *Hoogbouw* van Duiker, die Kosmos in bruikleen ontving.⁷³ Als er geen originele foto’s te krijgen waren bij de architecten zelf, dan stuurde Van der Kolk er een fotograaf op uit. Was dat te ingewikkeld of te duur, dan werden clichés vervaardigd naar afbeeldingen uit boeken of tijdschriften.

Lang niet alle architecten reageerden op het verzoek tot toesturen van materiaal, of ze hadden dat niet voorhanden. Voor wat betreft Mart Stam en Le Corbusier zou Van Loghem nog een tweede poging doen, maar een maand later schreef hij dat hij geen foto’s van Stam meer verwachtte te ontvangen.⁷⁴ Het was hem wel gelukt de foto van Van Doesburg met C. van Eesteren te bemachtigen, dus deze hoefde niet uit het tijdschrift *De Stijl* overgenomen te worden.⁷⁵ Gerrit Rietveld liet aan Van Loghem weten: ‘Hierbij 3 foto’s, die ik de fotograaf al had opgegeven om te zenden. Hij was het vergeten. Plattegronden zou ik moeten overteekenen, daar in de bestek teek. zooveel ingeschreven is. Ik geloof, dat het [woord onleesbaar, H.O.] niet noodig is bij zoo’n inter-foto’.⁷⁶

Toen de selectie zo goed als compleet was, miste Van der Kolk nog een paar gebouwen: ‘Bij het doorzien van het fotomateriaal viel mij op, dat nog een en ander ontbrak. O.a. miste ik een foto van het kantoor van den havenmeester te IJmuiden, van de combinatie kantoor en woonhuis te Rotterdam, torenbouw Electriciteitswerken te Rotterdam. Mogelijk komt deze laatste niet in aanmerking. Mochten nog eenige minder algemeen bekende gebouwen kunnen worden opgenomen, dan zal ik dat toejuichen’.⁷⁷ Net als bij de boeken van Wattjes, was Van der Kolk bijzonder alert op het opnemen van die gebouwen die de meest actuele ontwikkelingen in het bouwen lieten zien. Dat was niet alleen om tegemoet te komen aan de veronderstelde vraag hiernaar van de kopers van zijn boeken, maar werd ook ingegeven door

⁶⁸ Brief 13-04-1931: Van der Kolk aan Van Loghem. Ook de succesvolle boeken van Wattjes bevatten inleidingen in vier talen.

⁶⁹ Brief 23-06-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁷⁰ Onder elkaar geschreven in onderkast met een groot kapitaal ‘B’ ervoor.

⁷¹ Brief 16-12-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁷² Brief: 23-03-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁷³ Brief 05-09-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁷⁴ Brief 25-06-1931: Van Loghem aan Van der Kolk.

⁷⁵ Brief 21-07-1931: Van Loghem aan Van der Kolk.

⁷⁶ Brief november 1931: Gerrit Rietveld aan Van Loghem.

⁷⁷ Brief 13-08-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

zijn oprechte ‘liefde voor de Hollandsche bouwkunst’, zoals Wattjes die hem ooit toedichtte.⁷⁸ Maar Van Loghem was streng: ‘Havengebouwtje en torenhuis R’dam behooren niet in het boek en zijn daarom weggelaten’.⁷⁹ De actualiteit bleef belangrijk voor Van der Kolk. ‘Ik zou er zeer de voorkeur aan geven van het gebouw van de drukkerij Het Volk, van Buys alsmede van het gebouw van Bijvoet foto’s op te nemen en geen teekeningen’.⁸⁰ Hij vestigde terloops nog de aandacht op de in 1929 in Aalsmeer gebouwde naai- en knipschool van Wiebenga.⁸¹ De tekst werd gepubliceerd in vier talen, omdat men uitging van een internationale belangstelling voor de meest recente Nederlandse nieuwzakelijke architectuur, die in hoog aanzien stond. Bovendien had Van der Kolk, dankzij de boeken van Wattjes, ervaring met de verkoop van architectuuruitgaven in het buitenland. Maar de vertaling van de nieuwe termen bleek niet eenvoudig. Van Loghem bemoeide zich er intensief mee: ‘Een voorbeeld: ik spreek van “permanent congres voor nieuw bouwen”. In het Duitsch is dit “internationale kongresse für neues bauen”, in het Fransch: “Les congrès d’architecture moderne” terwijl Engeland geloof ik geen eigen naam heeft, dus waarvoor we zelf iets moeten maken’.⁸² Aan een gewoon vertaalbureau kon de vertaling dan ook niet worden toevertrouwd. ‘Is het niet het beste dat de vertaling onder uw toezicht geschiedt door een deskundige in Rotterdam, die zoonodig met u overleg kan plegen?’, stelde Van der Kolk voor.⁸³ Besloten werd deze lastige taak op te dragen aan de schrijver Jo Otten, die de Nederlandse tekst in het Frans, Duits en Engels zou vertalen voor een bedrag van f120.⁸⁴

Uitgeverij Meister der Baukunst

De internationale contacten van Van Loghem hadden hem doen kennismaken met S. Pantli, directeur van uitgeverij Meister der Baukunst in Genève. Bij deze uitgeverij verschenen vele monografieën van architecten, onder andere een over Jan Wils. Pantli was ook geïnteresseerd in het komende boek van Van Loghem, die eerder al bij Van der Kolk op samenwerking met de Zwitserse uitgeverij had aangedrongen. Eind mei 1930 schreef Van der Kolk aan Van Loghem: ‘De heer Pantli, die heden bij mij is, verzoekt mij even schriftelijk te willen bevestigen dat ik er prijs op stel, dat het indertijd met u besproken plan tot uitgave van een boekje over de “zakelijke architectuur” door mij wordt uitgevoerd en dat ik het dus zou betreuren, indien u op het voorstel van den heer Pantli zoudt ingaan’.⁸⁵ Van der Kolk was teveel uitgever om dit nieuwe boek, waarin hij zoveel energie had gestopt, zomaar weg te geven. Daarmee diende hij niet per se ook het belang van Van Loghem, en deze schreef dan ook verontwaardigd: ‘U telefoneerde mij dat u tot een samengaan wel bereid was [...] U zult toch begrijpen, dat het doel d.i. de verspreiding van de nieuwe ideeën, veel verder wordt gediend door een boekje in 4 talen dan alleen voor Nederland. Ik sprak heden nog den heer Pantli persoonlijk, waaruit mij bleek, dat de bezwaren alleen uwerzijds bestaan’.⁸⁶ Het boek zou er komen, in vier talen, maar niet in enige vorm van coproductie met Pantli.

⁷⁸ Brief 20-08-1921: Wattjes aan Van der Kolk. ‘Uw mededeelingen over ’t boek van Jan Wils geven mij aanleiding tot de volgende opmerkingen. U gelieve dit ongevraagd advies te verontschuldigen: het spruit voort eenerzijds uit de aangename relatie met uw firma, anderzijds uit uw liefde voor de Hollandsche Bouwkunst’.

⁷⁹ Brief 15-08-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁸⁰ Brief 09-09-1931: Van der Kolk aan Van Loghem. Van der Kolk doelde op het zojuist voltooide drukkerij- en kantoorgebouw voor de Arbeiderspers te Amsterdam van Buijs; foto noch tekening zijn uiteindelijk in het boek terecht gekomen. Welk gebouw van Bijvoet bedoeld wordt, is niet bekend.

⁸¹ Brief 14-11-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁸² Brief 26-09-1931: Van Loghem aan Van der Kolk.

⁸³ Brief 26-09-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁸⁴ Brief 27-11-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁸⁵ Brief 27-05-1930: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁸⁶ Brief 03-06-1930: Van Loghem aan Van der Kolk.

De druk om het boek op korte termijn gereed te hebben nam toe, en Van Loghem werd met reden ongeduldig: ‘het lijkt mij noodig, dat het boekje *uiterlijk* 1 Jan is verschenen, in verband met de lezingen, die Le Corbusier 11 en 13 Jan. hier [in Rotterdam, H.O.] komt houden, en daarna waarschijnlijk ook in Amsterdam. Er is dan tevens een tentoonstelling van zijn werk hier, dus dan is in het geheele land een stemming rijp naar het nieuwe werk. [...] U krijgt van mij nog foto’s en plattegronden van School te Aalsmeer en van mijn project van het Sowjetpaleis te Moskou en foto met plattegrond huis Theo van Doesburg, dat hij niet meer heeft voltooid door zijn dood’.⁸⁷ Ook Van der Kolk zag het belang natuurlijk: ‘In verband met de tournee van Le Corbusier zou ook ik het toejuichen indien het boek vóór dien tijd zou kunnen verschijnen. Het zal er echter om spannen! Want de druk van een dergelijk boek vergt op zichzelf zeker meerdere weken’. Hij informeerde Van Loghem vervolgens over de tegenvallende internationale belangstelling voor het boek: ‘Vorige week was ik in Parijs en toonde aan verschillende architectuur-boekhandels een model-ex. van uw boek. Men vreesde, dat de belangstelling daarvoor in Frankrijk uiterst beperkt zou zijn, omdat deze richting daar nog heel weinig invloed heeft’.⁸⁸ Van Loghem zag dit vanzelfsprekend anders: ‘Vandaag was hier een architect uit Parijs, die mij meedeelde dat er in Frankrijk veel groter belangstelling is dan in Holland voor de nieuwe zakelijkheid. Dus misschien valt het wel mee’.⁸⁹

Paul Schuitema en de ‘breede vette’

Van Loghem had Paul Schuitema voorgesteld als ontwerper van *Bouwen*.⁹⁰ Schuitema (1897-1973) behoorde in de jaren twintig en dertig, samen met Piet Zwart en Gerard Kiljan, tot de pioniers van de Nieuwe Typografie en de Nieuwe Fotografie. Hun streven was het zo duidelijk, kort en krachtig mogelijk overbrengen van de boodschap. Internationaal sloot hun werk aan bij dat van El Lissitzky en Alexander Rodchenko in Rusland, Karel Teige en Ladislav Sutnar in Tsjecho-Slowakije, en Laszlo Moholy-Nagy, Herbert Bayer en Joost Schmidt in Duitsland.⁹¹ Van der Kolk ging akkoord met Van Loghems voorstel. Hij had nog niet eerder met nieuwzakelijke typografen als Piet Zwart of Schuitema gewerkt, maar net als in de architectuur volgde hij deze nieuwe richting op de voet. Hij vroeg Schuitema dan ook vrijwel tegelijkertijd of hij ook het in het najaar te verschijnen nieuwe nummer van *De dag van 5 december* wilde verzorgen, een brochure van acht pagina’s waarin een aantal uitgevers gezamenlijk hun nieuwe boeken onder de aandacht van een groot publiek brachten. Over deze brochure schreef hij aan Schuitema:

De kopteekening van Anton Pieck moet natuurlijk door een anderen kop worden vervangen, welke m.i. wel in fotomontage zou zijn uit te voeren. [...] Ik zal gaarne van u vernemen welk honorarium u verlangt voor de kopillustratie en voor de verdere typografische indeeling en verzorging, opdat ik dit mijn mede-uitgevers kan voorleggen. Een en ander mag ik wel van u vernemen tegelijk met het verlangde honorarium voor de verzorging van Ir. van Loghem’s boek.⁹²

Het ontwerp voor dat boek begon vervolgens vorm te krijgen. In juni schreef Van Loghem: ‘De heer S. was hier gisteren met ontwerpen v/d omslag, waarin ik nog eenige wijzigingen

⁸⁷ Brief 25-11-1931: Van Loghem aan Van der Kolk. Le Corbusier was uitgenodigd door de Rotterdamse afdeling van het Genootschap Nederland-Frankrijk. In Rotterdam hield hij op 11 en 13 januari 1932 een lezing. Een uitnodiging van Gerrit Rietveld om ook in Utrecht een lezing te komen geven, sloeg hij af. Wel trad hij nog op in Delft voor de studentenvereniging Practische Studie van de Faculteit Bouwkunde en wist Cornelis van Eesteren hem te strikken voor een lezing in Amsterdam op 15 januari. Zie Robert Mens e.a., *Le Corbusier en Nederland*, Utrecht, Kwadraat, 1985, p. 33 e.v.

⁸⁸ Brief 27-11-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁸⁹ Brief 28-11-1931: Van Loghem aan Van der Kolk.

⁹⁰ Brief 13-04-1931: Van der Kolk aan Schuitema.

⁹¹ Zie: Dick Maan, *Paul Schuitema. Beeldend organisator*, Rotterdam, Uitgeverij 010, 2006.

⁹² Brief 23-04-1931: Van der Kolk aan Schuitema.

voorstelde o.a. het duidelijker maken van den inhoud en verkleinen van mijn naam, terwijl ook Holland groter zal worden. [...] In verband met de haast, die u wilt betrachten, zouden we dan misschien zaterdag daarop kunnen samenkomen. De heer S. en ik zijn dan toch in A'dam in verband met de opening der tentoonstelling fotomontage in Sted. Museum'.⁹³ De uitgangspunten voor het boek werden gedrieën besproken en Van der Kolk legde de afspraken vast. Het papierformaat van 18,5x24,5 cm zou hetzelfde zijn als dat van de serie *Moderne schoonheid*, waarvan dat jaar net de eerste twee delen waren verschenen: J.P. Fokker over het eigen huis, en Paul Bromberg over het Hollandse interieur. De zetspiegel werd vastgesteld op 29x46 cicero (13x21 cm) en als lettertype werd gekozen voor een magere Grotteske, zoals toegepast in het door de Deutsche Werkbund uitgegeven tijdschrift *Die Form, Zeitschrift für gestaltende Arbeit*. Vooral deze laatste wens zou voor veel problemen zorgen. Er moest een drukkerij gevonden worden die bereid was dit lettertype, dat enigszins overeenkwam met de Grotteske in de letterproef van N.V. Boek- & Steendrukkerij 'De IJssel', v/h R. Borst & Co. in Deventer, de vaste drukker van Kosmos, op monotype aan te schaffen. Indien het gewenste lettertype niet beschikbaar was, dan zou de 'breede vette', voorkomend in voornoemde letterproef, een goed alternatief zijn.

Alle teksten moesten, volgens het modernistisch idioom, uiteraard gezet worden zonder de hiërarchische kapitalen, maar om de overgang van de ene regel naar de ander toch duidelijk te laten uitkomen, werd dit gecompenseerd door de punten aan het eind van de regel vet te zetten, meestal gevolgd door een extra spatie. De opvallend korte alinea's sprongen niet in. Nadat de platte tekst gezet was, zou Schuitema de proef uitplakken voor de witverdeling tussen de alinea's. Ook de afdrukken op papier van de clichés werden door Schuitema in de proef geplakt. Om het hem gemakkelijker te maken, werd een aantal blanco pagina's op het juiste formaat meegeleverd.⁹⁴ Hoewel 'De IJssel' zich aanvankelijk bereid had verklaard de magere Grotteske aan te schaffen, zag men er bij nader inzien van af: de aanschafprijs bleek verdubbeld doordat allerlei bijkomstige onderdelen bijgeleverd moesten worden. Van de als alternatief te gebruiken 'breede vette' bezat de drukker echter geen grote kapitalen, zodat de titelpagina niet uit dezelfde letter gezet kon worden. Of Schuitema zo vriendelijk wilde zijn in de letterproef aan te geven uit welke letter de titelpagina dan wel gezet moest worden, waarbij volgens Van der Kolk gekozen kon worden tussen de Elephant en de Vette Grottesque. Ook de tekst voor omslag en de band kon niet worden gezet uit de letter die Schuitema in gedachten had. Als oplossing daarvoor had Van der Kolk de drukker opdracht gegeven de letters dan maar te tekenen, om er vervolgens een cliché van te maken. Mocht Schuitema zich met de getekende letters niet kunnen verenigen, dan moest hij de tekst voor omslag en band maar in Rotterdam laten zetten. Voor rekening van Kosmos uiteraard.⁹⁵ Een week later liet Van der Kolk weten dat het toch nog gelukt was de tekst voor omslag en band in het door Schuitema gewenste lettertype te laten zetten.⁹⁶ Ook bleek de drukker alsnog bereid de nieuwe letter voor het boek aan te schaffen.⁹⁷ Maar daarmee waren de problemen niet opgelost, want de drukkerij beschikte niet over voldoende lettermateriaal nodig voor de onderschriften van de foto's, de 8 punts Futura. Deze weinig gebruikte letter moest dus bijbesteld worden.⁹⁸ En ook toen bleek dat nog niet toereikend. Het boek werd dan ook in gedeeltes gedrukt, zodat elke keer het lettermateriaal vrijkwam.

⁹³ Brief 11-06-1931: Van Loghem aan Van der Kolk. Van 20 juni tot en met 12 juli 1931 exposeerden de leden van de Ring 'Neue Werbegestalter' in het Stedelijk Museum in Amsterdam reclaimedrukwerk, foto's en fotomontages.

⁹⁴ Verslag bespreking 19-06-1931: Van der Kolk met Van Loghem en Schuitema.

⁹⁵ Brief 13-08-1931: Van der Kolk aan Schuitema.

⁹⁶ Brief 22-08-1931: Van der Kolk aan Schuitema.

⁹⁷ Brief 20-07-1931: Van der Kolk aan Van Loghem.

⁹⁸ Brief 23-01-1932: Van der Kolk aan Van Loghem.

Eind 1931 was Schuitema, bij de uitwerking geholpen door zijn assistent Dick Elffers,⁹⁹ klaar en stuurde de layout naar Van der Kolk, samen met de fotomontage die bedoeld was als binnenschutblad in plaats van de franse titel.¹⁰⁰ Van het stofomslag werden twee proeven getrokken in twee kleurencombinaties, grijs met groen en blauw met groen. Van der Kolk had een voorkeur voor de laatste, die was levendiger, maar hij was benieuwd naar de voorkeur van Schuitema en Van Loghem.¹⁰¹ Schuitema echter was niet tevreden: ‘de kleuren van de stofomslagen bevallen mij nog steeds niet. het grijs is nog even bruin. kan de drukker mij niet een staalboekje van zijn kleuren sturen? misschien ook kan hij mij een paar stalen grijs maken. de bedoeling is dat hij geen geel of oker in het mengsel doet’.¹⁰² De omvang bleek 140 pagina’s te zijn en dat waren er vier te weinig voor Van der Kolk de uitgever, die in veelvoud van acht pagina’s dacht. Onder retourzending van alle reservefoto’s, zoals die van het werk van Elzas & Worm en Merkelbach & Karsten, en een nummer van *de 8 en Opbouw* met werk van Pierre Chareau & Bernard Bijvoet, liet hij het aan Van Loghem over hoe deze pagina’s te besteden, waarbij hij de noodzaak benadrukte in veelvoud van twee pagina’s te denken om te voorkomen dat alle fotopagina’s van links naar rechts en andersom geplaatst zouden moeten worden. Zelf stelde hij voor op de vierde bladzijde een alfabetische lijst met de namen van de architecten op te nemen.¹⁰³

In mei 1932, v er na het bezoek van Le Corbusier aan Nederland, was het boek gereed. De IJssel bracht voor het drukken van 1.827 exemplaren een bedrag van f 1620 in rekening. Voor de productie waren 16.990 vel papier nummer 98 nodig uit de bij de drukker aanwezige voorraad van Kosmos.¹⁰⁴ Van het omslag werden voor f 84 2.020 exemplaren gedrukt op 682 vel Kunstdruk Planeta van B uhrmann.¹⁰⁵ Alle betrokkenen waren zeer tevreden over het resultaat. Zo ook Schuitema. Hij vroeg voor een door de Duitse architect Bodo Rasch in Stuttgart te organiseren tentoonstelling over moderne typografie en boekdruktechniek een nieuw exemplaar met stofomslag in bruikleen.¹⁰⁶

80% plezier in de extra arbeid en 20% voor de moeite

Voordat gekeken wordt naar de publieke ontvangst van het boek, is het leerzaam een blik te werpen op de afspraken over de honoraria en (beeld)rechten. Ook de vaststelling van de verkoopprijs in relatie tot de omvang en kosten verdient nadere beschouwing. Het was de gewoonte van Van der Kolk zo snel mogelijk na de eerste besprekingen zijn auteurs een contract toe te sturen, met als belangrijkste reden die auteurs aan zich te binden. Zo stuurde hij ook Van Loghem een contract, met een toelichting op de artikelen.¹⁰⁷

Direct na het verschijnen van *Bouwen* dekte Van der Kolk zich, vooruitlopend op de eindafrekening, in. Hij hoopte uiteraard dat het boek aan de verwachtingen voldeed, en persoonlijk was hij zeer tevreden over het resultaat, maar hij was geschrokken van de rekening van de drukker en wilde die ook niet accepteren. Van der Kolk had gehoopt de verkoopprijs te kunnen vaststellen op f 7,50, maar dat bleek onmogelijk. Ook met een verkoopprijs van f 8,50 kwam hij niet uit, zelfs niet als de gehele oplage uitverkocht zou raken. Maar een hogere verkoopprijs dan f 8,50 achtte hij in verband met de economische crisis onverantwoord.

⁹⁹ Brief 24-08-1931: Dick Elffers (namens Schuitema) aan Van der Kolk. Dick Elffers (1910-1990) was opgeleid aan de Rotterdamse Academie en in 1931 assistent van Schuitema geworden.

¹⁰⁰ Brief 11-11-1931: Schuitema aan Van der Kolk.

¹⁰¹ Brief 09-03-1932: Van der Kolk aan Schuitema.

¹⁰² Brief 24-03-1932: Schuitema aan Van der Kolk.

¹⁰³ Brief 13-02-1932: Van der Kolk aan Van Loghem.

¹⁰⁴ Rekening 12-05-1932: De IJssel aan Kosmos.

¹⁰⁵ Rekening 20-05-1932: De IJssel aan Kosmos.

¹⁰⁶ Brief 21-08-1932: Schuitema aan Van der Kolk.

¹⁰⁷ Brief 14-11-1930: Van der Kolk aan Van Loghem.

Het hogere honorarium waar Van Loghem om had gevraagd, omdat hij veel meer werk aan het boek had gehad dan voorzien, had Van der Kolk hem graag gegund, als de aanmaakprijs dat ook maar enigszins had toegelaten. Hij paste vervolgens een oude uitgeverstruc toe door Van Loghem voor te stellen de afspraken met betrekking tot het honorarium voor de eerste druk te handhaven, en het honorarium voor eventuele herdrukken te verhogen.¹⁰⁸ Maar Van Loghem was niet gek. ‘Het boek ziet er goed uit,’ antwoordde hij, ‘al blijf ik het jammer vinden, dat het niet gedrukt is op het papier, waarop de drukproeven werden gedrukt’. En hij vervolgde, als aanloop naar de diskwalificatie van de redenering van Van der Kolk:

Het was dan bereikbaarder geworden en de financiële bezwaren traden niet zoo sterk naar voren. U schrijft hierover trouwens, alsof u werkelijk volkomen gerechtvaardigd aldus mag schrijven. Dat is intusschen niet het geval. Wat u van mij gevraagd hebt aanvankelijk was een veel bescheidener taak. Die taak is met uw medeweten gegroeid en uitgebreid. Waarom moet de geestelijke vader daarvan de dupe worden? U vindt het helemaal niet vreemd, dat de drukker, niettegenstaande een rekening, waarvan u is geschrokken, toch volkomen betaald wordt. Die man zal dus evenals ik op uw naam en coullance gerekend hebben, zonder elke daad vooraf vastgelegd te hebben. Het is daarom voor mij onverklaarbaar, dat u mij met een wissel op de toekomst wilt honoreeren. Als het noodig is voor de verkoop de vreemde talen op te nemen, hebt u direct in mij veel steun gevonden, en aan de correcties daarvan heb ik veel tijd besteed. Kosten extra foto's hebben veel meer dan f. 50 gekost, maar dat is mijn zaak, dat staat in het contract vast. Ik zal geen extra declaratie indienen, zooals de drukker gedaan heeft, maar ik vertrouw toch wel, dat u de goede verhouding niet zal laten bederven door deze zaak verder blauw blauw te laten en dus zal herzien de honoreering van deze uitgave en de volgende.¹⁰⁹

De repliek van Van der Kolk verdient hier uitgebreid aandacht, omdat ze als representatief kan gelden voor al die situaties waarin het budget werd overschreden. Hij antwoordde aan Van Loghem:

Wat u voorts schrijft in verband met het honorarium, kan ik ook alleen toeschrijven aan uw onbekendheid met de factoren, die den prijs van een dergelijk boek bepalen. Het spreekt vanzelf dat ik deze uitgave heb ondernomen in de hoop daaraan wat te kunnen verdienen. Daarvoor ben ik uitgever. Daar uw voorstelling omtrent de mogelijk te maken winst ongetwijfeld wel zeer ver van de werkelijkheid zal zijn, lijkt het mij gewenscht u daaromtrent eenige cijfers te noemen. In uw boek is tot nu toe ca., f. 5000.-. gegaan. Daarvoor heb ik een oplaag van 1750 ex. De geheele verkoop geschiedt door bemiddeling van den boekhandel, die daarvoor een korting verlangt tot zelfs 50%. Ik kan gerust aannemen dat de exemplaren, die verkocht worden, hoogstens gemiddeld f. 5.-. netto zullen opbrengen. In bovengenoemd bedrag van f. 5000.-. zijn niet begrepen algemeene bedrijfskosten; het is dus zuiver het bedrag, dat ik in baar geld voor het boek moet betalen. De algemeene bedrijfskosten bedragen minstens 25% van mijn omzet. De opbrengst van f. 5.-. per ex. moet daarmee dus worden verminderd, zoodat elk ex. mij feitelijk slechts f. 3.75 opbrengt. Om het in deze uitgave gestoken kapitaal terug te krijgen, moet ik dus ca. 1300 ex. verkoopen. Na aftrek van present- en recensie-exemplaren blijven er dus ca. 400 ex. over, die mij winst moeten opleveren. Onnoodig te zeggen, dat het zeer de vraag is of wij het met den verkoop ooit tot 1300 ex., laat staan tot 1700 ex. zullen brengen. Ik vermoed, dat u na deze uiteenzetting, die controleerbaar is, wel een ander idee zult hebben omtrent de winst-mogelijkheden. Thans de kwestie [...] ten aanzien van uw honorarium. Ik ontken, dat uw boek belangrijk afwijkt van hetgeen ik mij altijd van uw boek heb

¹⁰⁸ Brief 14-05-1932: Van der Kolk aan Van Loghem.

¹⁰⁹ Brief 17-05-1932: Van Loghem aan Van der Kolk.

voorgesteld en van hetgeen in ons contract is vastgelegd. [...] Als een omvang van hoogstens 2 vel. De tekst is geworden 3 vel, dus 1 vel groter, waarom ik u echter niet verzocht heb. Het fotogedeelte was gelimiteerd tusschen 5 en 6 vel en is 5 vel geworden. [...] Ik heb tot nu toe uitgeschakeld het resumé van de Inleiding in de drie talen. Inderdaad is het alleen dit resumé, dat u naar mijn meening meer hebt geleverd dan in het contract is bepaald, zoodat u naar mijn mening alleen aanspraak kunt doen gelden op extra honoreering voor dit resumé. Natuurlijk wil ik onmiddellijk aannemen, dat u zich persoonlijk de op u genomen taak anders hebt voorgesteld. Laat ik daaraan direct toevoegen, dat ook ik mij de kosten van dit boek lager had gedacht dan nu werkelijkheid is geworden. Dat is voornamelijk ontstaan door het voldoen aan uw wensch het boek te doen uitvoeren volgens aanwijzingen van den heer Schuitema. Het is geheel onjuist, dat ik de rekening van den drukker maar zonder bezwaren zou voldoen, zooals u schrijft. Ik heb immers in mijn brief van 14 Mei reeds te kennen gegeven niet van plan te zijn die rekening van den drukker te accepteren en ben nu met hem in onderhandeling over den door hem berekenden prijs. Ik zou hiervan gaarne het resultaat afwachten alvorens een nadere beslissing te nemen inzake de verhooging van uw honorarium. Ik hoop echter door het bovenstaande bereikt te hebben, dat u uw eischen in dat opzicht wat matigt. U wilt mij wel veroorloven daarbij tevens op te merken, dat u persoonlijk met de verspreiding van uw boek ook ideële doeleinden nastreeft.¹¹⁰

Begin januari 1933 kwam de dan nog steeds niet opgeloste kwestie opnieuw aan de orde. Van der Kolk vond in de tegenvallende verkoop een aanknopingspunt voor zijn voornemen Van Loghems honorarium niet te verhogen. Hij vroeg zich af of hij zijn investering ooit zou terugverdienen. Zijn streven was altijd om zoveel mogelijk tegemoet te komen aan billijke wensen van zijn auteurs, en hij verzekerde Van Loghem dat dit de eerste keer in zijn uitgeversloopbaan was, dat hij met een auteur omtrent het honorarium van mening verschilde.¹¹¹ Van Loghem toonde zich niet onder de indruk, maar kwam een dag later toch met een oplossing. Hij antwoordde:

Het is jammer, dat u het plan om mij te bezoeken niet hebt uitgevoerd. Onze gedachten krijgen op papier altijd een andere waarde. Zoodra het woord contract gebruikt wordt, weten we allemaal al, dat er iets niet in den haak is, want dan zijn er direct 2 partijen, en dan is de zaak al bedorven. We weten allebei, dat ik meer werk gedaan heb dan bij den aanvang in de gedachten lag van u en van mij. Hoeveel dit in geld is, kan moeilijk getraceerd worden. Ik weet alleen, dat ik er zeer veel tijd aan heb moeten besteden, en dat alleen de slechte financiën van de technici, die het alle erg graag zouden koopen, oorzaak zijn van een slechte verkoop. Maar u moet ook niet vergeten, dat die verkoop door zal gaan, want het is een boek, dat niet van vandaag is, maar langzaam in breder kringen gewaardeerd zal worden. Want te constateeren is in elk geval dat ik een beknopt overzicht gemaakt heb, de vertalingen verschillende malen aangevuld, niet alleen van de tekst, maar ook van de bijschriften, en ook de drukcorrecties in de 3 vreemde talen verschillende malen gemaakt heb, daar technische correctie de correctie van vertaler moet aanvullen. Ik neem direct aan, dat u al dat werk zonder eenige opzet onderschat, maar u mag uw ooren niet sluiten, als ik u vertel, dat het boekje, dat volgens onze overeenkomst alleen voor Holland bestemd was, een heel andere bestemming heeft gekregen door de wijze, waarop het door mij is opgezet, en door de uitbreiding, die u eraan gegeven hebt. Ik vind het vervelend, dat ik de waarde van die arbeid moet bepalen. Wanneer ik als architect moet oordeelen, wat billijk is, dan moet ik zeggen: het boek kost 2x zoveel dan wat u aanvankelijk beoogd

¹¹⁰ Brief 25-05-1932: Van der Kolk aan Van Loghem.

¹¹¹ Brief 04-01-1933: Van der Kolk aan Van Loghem.

hebt, dus wordt het honorarium ook 2x zoveel. Maar er is nog zoiets als plezier in je werk, en dat heb ik hierin gehad. Laten we daarom zeggen 80% plezier in de extra arbeid en 20% voor de moeite, en zend u mij f 100.-.¹¹²

Van der Kolk was tevreden met deze oplossing en ging akkoord. Het bedrag maakte hij nog dezelfde dag over op de postrekening van Van Loghem. ‘Het is mij inderdaad een opluchting, dat de moeilijkheden, die onze betrekkingen dreigden te verstoren, thans als overwonnen mogen worden beschouwd. Ik hoop van harte, dat uw inzicht in de toekomstige verkoopmogelijkheden zullen blijken juist te zijn geweest’. En hij ging over tot de orde van de dag met te melden dat hij een zojuist ontvangen recensie in de *Frankfurter Zeitung* in afschrift zou toesturen.¹¹³

De afspraak met de ontwerper gaf minder complicaties. Schuitema liet weten dat de totale verzorging van het boek neerkwam op ca. f 100, welk bedrag hij later verhoogde tot f 115. Ook daarmee ging Van der Kolk akkoord.¹¹⁴ Het is opvallend dat hij de gewoonte had ontwerpers een voorstel voor hun honorarium te laten doen (waar hij over het algemeen mee instemde), terwijl je zou verwachten dat hij zelf met een voorstel zou komen op basis van de omvang en complexiteit van een boek. Voor de niet voorziene, maar later door Van der Kolk gewenste onderschriften in vier talen bracht Schuitema een extra bedrag van f 25 in rekening.¹¹⁵

Een ander aspect van het uitgeven, de vergoeding van het auteursrecht op afbeeldingen, het zogenoemde beeldrecht, was vóór de Tweede Wereldoorlog nog overzichtelijk. Hier wordt nader op ingegaan in hoofdstuk 5.1. Wat bij de uitgave van *Bouwen* opvalt, is dat op een vermelding van twee luchtfoto’s van de K.L.M. na in het boek maar twee keer de fotograaf wordt genoemd. In de inleiding staat onder een foto van de daktuin van Le Corbusiers villa Savoye ‘foto’s Giedion’, en bij de foto’s van de vier woonhuizen van G. Rietveld in Utrecht ‘foto van Malsen’.¹¹⁶ Uit een andere bron weten we dat in ieder geval foto’s van Jan Kamman zijn opgenomen van een van de afgebeelde woonhuizen van Brinkman & Van der Vlugt in Rotterdam, en mogelijk ook van hun Van Nellefabriek, maar zijn naam wordt niet vermeld.¹¹⁷

Aanbieding, distributie en verkoop

Aan het aan de man brengen van de door hem uitgegeven boeken besteedde Van der Kolk veel aandacht, zoals we in het eerste hoofdstuk zagen. Een prospectus was daarbij in zijn ogen een probaat middel. Hij vroeg aan Van Loghem welke pagina’s uit het boek het meest representatief waren om af te beelden, waarbij het zijns inziens zeer gewenst was minder bekend werk te tonen, zoals bijvoorbeeld de genoemde school te Aalsmeer van Wiebenga of de ambachtsschool in Scheveningen van Duiker. Een tekst waarin doel en karakter van het boek werden toegelicht, zou hij ook zeer op prijs stellen: ‘Juist waar uw boek een beginsel voorstaat, kan ik natuurlijk niet volstaan met algemeene aanprijzingen’.¹¹⁸ Van Loghem zag een zeer ruime markt: ‘Er zijn groote groepen b.v. studenten te Delft, studenten in de medicijnen, gemeenteraadsleden, ingenieurs, gemeentendiensten als gemeentewerken, bouw-

¹¹² Brief 05-01-1933: Van Loghem aan Van der Kolk.

¹¹³ Brief 06-01-1933: Van der Kolk aan Van Loghem.

¹¹⁴ Brief 12-05-1931: Schuitema aan Kosmos.

¹¹⁵ Brief 25-08-1931: Van der Kolk aan Schuitema.

¹¹⁶ De ‘foto’s Giedion’ zijn afkomstig van de Zwitserse architectuurhistoricus Sigfried Giedion, mede-oprichter van de CIAM (Congres Internationaux d’Architecture Moderne). Met ‘van Malsen’ wordt Willem van Malsen bedoeld, die van 1931 tot 1945 in Utrecht werkte.

¹¹⁷ Op de tentoonstelling *Jan Kamman, fotograaf van het modernisme* die van 24 juni tot en met 28 september 2014 in het Chabot Museum in Rotterdam te zien was, hingen de originele foto’s. (Met dank aan Johan van de Beek, Groningen.) Zie ook: Flip Bool & Lienke Moerman, *Jan Kamman. Fotograaf van het modernisme*, Rotterdam, Chabot Museum, 2014, p. 71 e.v.

¹¹⁸ Brief 30-03-1932: Van der Kolk aan Van Loghem.

en woningtoezicht van groote en kleine gemeentes, directeuren van lycea, gymnasia, HBS, leeraren van kunstacademies, die ermee bewerkt moeten worden. Ook de doktoren, die eindelijk wakker worden op woninggebied moeten niet vergeten worden'.¹¹⁹ Dat Schuitema de prospectus zou vormgeven sprak vanzelf, temeer daar Van der Kolk zeer tevreden was met het uiterlijk van het boek.¹²⁰ Schuitema antwoordde:

Mijn bedoeling is aan de voorkant een uitgedekte foto van het dicte boek, daarnaast de tekst van den heer van Loghem, deze tekst loopt desnoods door onder het boek. Onder rechts op deze pagina in rood gedrukte tekst de noodzakelijke aankondigingen, uw oorspronkelijke schetsje heb ik niet meer zoodat ik dus hier van de teksten niets opgeschreven heb. Aan de achterzijde lijkt mij het beste, vier proefpagina's op verkleinde schaal te plaatsen, met daartusschen in rood de tekst zooals op [de] schets aangegeven.¹²¹

Hij rekende f 12,50 voor het 'schetsje'. Behalve een wervende prospectus, waarvan ook Van Loghem veelvuldig gebruik maakte¹²², waren vanzelfsprekend recensies van het grootste belang. En niet alleen in Nederland. Op een verzoek van Sigfried Giedion, van wie voor *Bouwen* de eerder genoemde foto van de villa Savoye was gebruikt, stuurde Van der Kolk een recensie-exemplaar naar Friedrich Gubler, chef van de literatuurredactie van de *Frankfurter Zeitung*. Giedion kende hem van het eerste CIAM-congres in 1928 in La Sarraz. En ook de architect Peter Meijer kreeg een exemplaar, ter bespreking in het Zwitserse architectuurtijdschrift *Das Werk*. Van der Kolk stuurde Van Loghem een lijst van door hem verzonden recensie-exemplaren en vroeg of hij daarop nog tijdschriften miste.¹²³ Daarop noemde Van Loghem Bodo Rasch in Stuttgart, voor een bespreking in *Der Zirkel. Magazin für Wissenschaft, Kunst und Technik*.¹²⁴ Ook in Japan gaf men blijk van belangstelling voor de Nederlandse moderne architectuur. Van der Kolk stuurde een exemplaar van *Bouwen* naar Shinji Koike, redacteur van het Japanse architectuurtijdschrift *Kenchiku Sekai*, die we ook al in het eerste hoofdstuk tegenkwamen, en schreef aan Van Loghem: 'laat ons hopen dat de belangstelling in Japan voor de nieuwe zakelijkheid zal blijken uit een aantal bestellingen. Indertijd heb ik van de Architectuurboeken van Prof. Wattjes vrij veel ex. aan Japan geleverd. Van onze laatste leveringen aan een der grootste boekhandelaren in Japan heb ik met zeer veel moeite het bedrag kunnen innen, wat tegelijkertijd het einde van de relatie betekende'.¹²⁵ Van alle belangrijke auteurs in het fonds van Kosmos werd in de *Catalogus 1931/'32* een foto afgedrukt. Hiervoor stuurde Van Loghem een 'kampeerkiekje'.¹²⁶

Een ander niveau

Zoals gezegd verliep de verkoop van *Bouwen* teleurstellend. Twee jaar na verschijnen stuurde Van der Kolk aan Van Loghem een overzicht van de verkoop. 600 exemplaren waren op aanbieding aan de boekhandel in binnen- en buitenland verkocht. De verkoop in 1932 bedroeg 664 exemplaren, wat betekent dat er dat jaar 64 exemplaren waren nabesteld. In 1933 werden nog eens 87 exemplaren verkocht, zodat van de hele oplage van 1.750 exemplaren er nog bijna duizend exemplaren over waren. De omloopsnelheid was zo traag, dat Van der Kolk overwoog de prijs te verlagen: 'De onbevredigende verkoop is natuurlijk in de eerste plaats te wijten aan de ongunstige toestanden, ook in de bouwwereld. Doch daarnaast aan de beperkte belangstelling, die m.i. voor de zakelijke richting in de architectuur bestaat, in het bijzonder

¹¹⁹ Brief 31-03-1932: Van Loghem aan Van der Kolk.

¹²⁰ Brief 13-05-1932: Van der Kolk aan Schuitema.

¹²¹ Brief 03-06-1932: Schuitema aan Van der Kolk.

¹²² Brief 16-07-1932: Van Loghem aan Van der Kolk.

¹²³ Brief 01-06-1932: Van der Kolk aan Van Loghem. Helaas ontbreekt de lijst.

¹²⁴ Brief 28-07-1933: Van Loghem aan Van der Kolk.

¹²⁵ Brief 12-09-1934: Van der Kolk aan Van Loghem.

¹²⁶ Brief 10-04-1932: Van Loghem aan Van der Kolk, met linksboven opgeplakt het 'kampeerkiekje'.

hier te lande'.¹²⁷ Van Loghem reageerde met de opmerking dat de belangstelling voor de zakelijke architectuur dan wel beperkt mocht zijn, maar dat die voor de andere richting volkomen dood was.¹²⁸ Dat sprak Van der Kolk tegen: 'De verkoop van de door mij uitgegeven boeken van Prof. Wattjes is inderdaad gunstiger dan die van uw boek, ondanks het feit dat die boeken vroeger zijn verschenen en de prijs beduidend hoger is. Wel ben ik er echter van overtuigd, dat de belangstelling voor "zakelijkheid" zich op een ander niveau bevindt, doch zij beperkt zich tot een kleinere kring'.¹²⁹

Het boek werd goed ontvangen door de kleinere kring van architecten waar Van der Kolk aan refereerde. Duiker besprak het lovend in *de 8 en Opbouw*, samen met het inleidende eerste deel van de door Brusse uitgegeven serie *Moderne bouwkunst in Nederland*, waarin architect Jan Gratama een overzicht had gegeven van de Nieuwe Zakelijkheid. De 'oprechte geloofsbelijdenis' van Van Loghem, die was gebaseerd op algemeen maatschappelijke tijdsverschijnselen, prefereerde Duiker boven de filosofische overpeinzing van Gratama. Dat deze laatste de Nieuwe Zakelijkheid 'hoogmoedige intellectualiteit' verweet, schoot Duiker pas recht in het verkeerde keelgat: het 'nieuwe bouwen' was zich maar al te goed bewust van zijn vele tekortkomingen om van hoogmoed te kunnen spreken.¹³⁰ Sybold van Ravesteijns bespreking in *De Gemeenschap* was een stuk kritischer. Hij begon met vilein op te merken dat Van Loghem weliswaar een van de ijverigste woordvoerders, een van de *diehards*, van de Nieuwe Zakelijkheid was, maar in zijn eigen werk een van haar onzuiverste epigonen. Het in het boek afgebeelde voorstel van Van Loghem voor de bebouwing van de oude stadskern van Rotterdam verweet hij een onuitroeibare zucht naar Amsterdamse monumentaliteit, en het interieur van zijn ontwerp voor het 'Sowjetpaleis' was zwoeler dan Wijdevelds zwoelste vroege werk.¹³¹

Bouwen bauen bâtir building diende voor wat betreft de vormgeving als een voorbeeld voor andere uitgaven van Kosmos. In 1939 werd het boek, samen met zeven andere architectuurboeken van Kosmos, ingestuurd naar de Wereldtentoonstelling in New York.¹³² In 1936 zou Van Loghems tweede (en laatste) boek, *Acoustisch en thermisch bouwen voor de praktijk*, verschijnen bij L.J. Veen in Amsterdam. Wat opvalt, is dat dit boek was vormgegeven door Anton Kurvers, een ontwerper duidelijk beïnvloed door het decoratieve grafische werk van H.Th. Wijdeveld. De status van zijn eerdere, door Kosmos uitgegeven boek, waarmee Van Loghem een vooraanstaande plaats onder de Nederlandse architecten van het Nieuwe Bouwen zou verwerven, werd in 1980 nog eens onderstreept met een facsimile-uitgave, ingeleid door Umberto Barbieri, die de Socialistiese Uitgeverij Nijmegen (SUN) op de markt bracht, overigens zonder in het colofon de oorspronkelijke uitgever te vermelden.

¹²⁷ Brief 22-05-1934: Van der Kolk aan Van Loghem. De prijs zou in april 1935 alsnog verlaagd worden van f 8,50 naar f 4,90; zie *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 102 (1935), nr. 30.

¹²⁸ Brief 28-05-1934: Van der Kolk aan Van Loghem. Van der Kolk refereert in deze brief aan een briefkaart van Van Loghem van 23 mei; deze bevindt zich niet in het archief.

¹²⁹ Brief 28-05-1934: Van der Kolk aan Van Loghem.

¹³⁰ J. Duiker in *de 8 en Opbouw*, nr. 24 (1932), pp. 231-237. Zie ook de recensie van G. Westerhout in *Bouwkundig Weekblad*, nr. 40 (1932), p. 361.

¹³¹ *De Gemeenschap*, 8 (1932) 10-11, pp. 610-612.

¹³² Brief 30-01-1939: Van der Kolk aan Paul Bromberg.